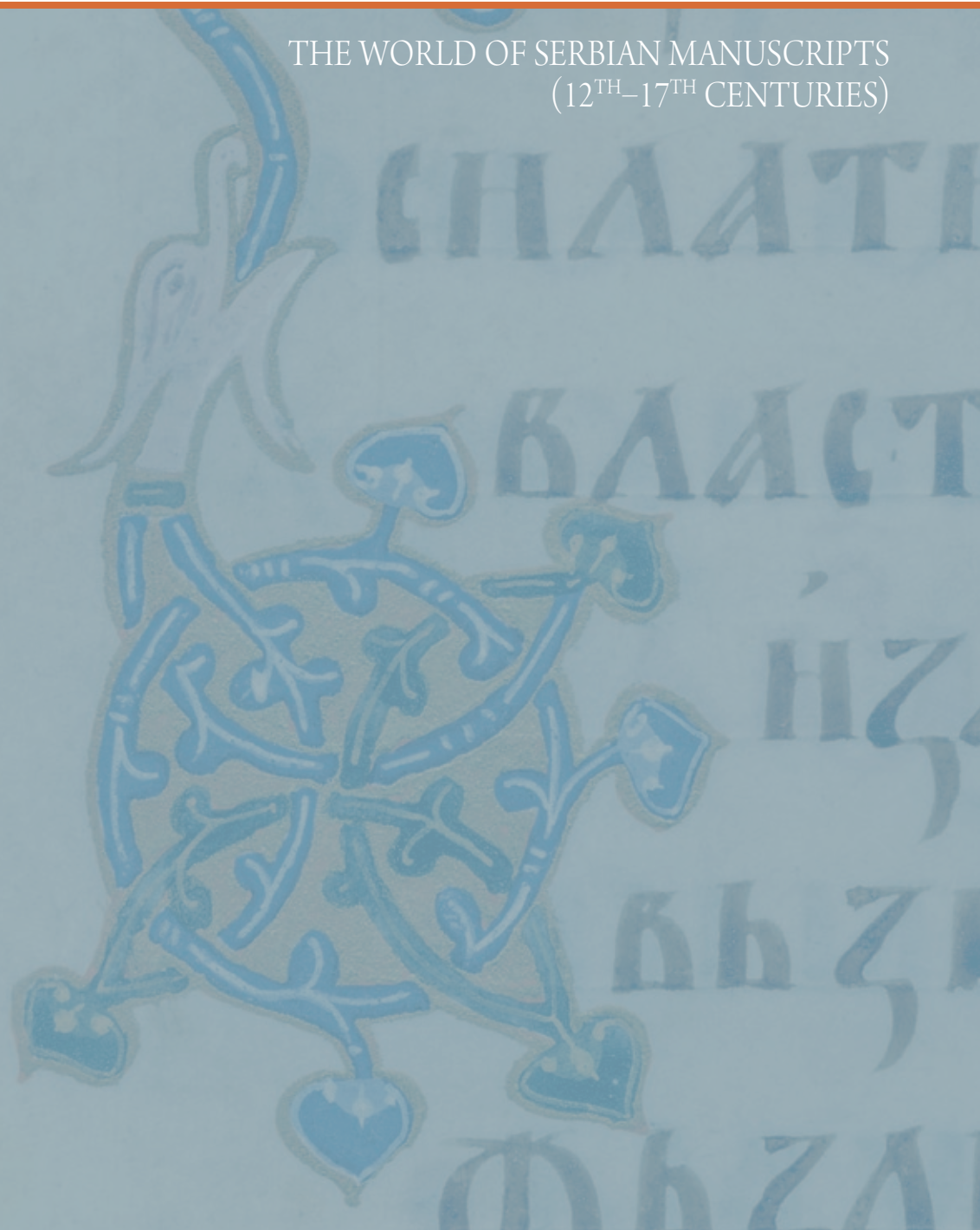

СВЕТ
СРПСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ
(XII–XVII ВЕК)

THE WORLD OF SERBIAN MANUSCRIPTS
(12TH–17TH CENTURIES)

Галерија Српске академије наука и уметности
GALLERY OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

137

THE WORLD OF
SERBIAN MANUSCRIPTS
(12TH–17TH CENTURIES)

BELGRADE 2016

СВЕТ
СРПСКЕ РУКОПИСНЕ КЊИГЕ
(XII–XVII ВЕК)

БЕОГРАД 2016

ПУБЛИКАЦИЈУ ИЗДАЈЕ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УРЕДНИЦИ
ДУШАН ОТАШЕВИЋ
ЗОРАН РАКИЋ
ИРЕНА ШПАДИЈЕР

АУТОРИ
ЗОРАН РАКИЋ
ИРЕНА ШПАДИЈЕР
ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ
МИЛЕНА ДАВИДОВИЋ
ЂОРЂЕ БУБАЛО
ВЛАДАН ТРИЈИЋ
МИЛАНКА УБИПARIП
ЈОВАНА СТАНОЈЛОВИЋ
КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ
МИЛОШ П. ЖИВКОВИЋ (1989)
МИЛОШ П. ЖИВКОВИЋ (1984)
МИЛА ГАЈИЋ
МАРИНА БУНАРЏИЋ
ДЕЛФИНА РАЈИЋ

РЕЦЕНЗЕНТИ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ
СВЕТЛАНА ТОМИН

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ
МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

ПРЕВОДИОЦИ НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК
МАРИНА АДАМОВИЋ
ИВАН ДЕЛАЧ
ВЕСЕЛИН КОСТИЋ
ЗОРИЦА САВИЋ-НЕНАДОВИЋ
КСЕНИЈА ТОДОРОВИЋ
МИЛИЦА ШЕВКУШИЋ

ЛЕКТОР
ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

PUBLISHER
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

EDITORIAL BOARD
DUŠAN OTAŠEVIĆ
ZORAN RAKIĆ
IRENA ŠPADIJER

AUTHORS
ZORAN RAKIĆ
IRENA ŠPADIJER
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ
MILENA DAVIDOVIĆ
ĐORĐE BUBALO
VLADAN TRIJIĆ
MILANKA UBIPARIP
JOVANA STANOJLOVIĆ
KATARINA MANO-ZISI
MILOŠ P. ŽIVKOVIĆ (1989)
MILOŠ P. ŽIVKOVIĆ (1984)
MILA GAJIĆ
MARINA BUNARDŽIĆ
DELFINA RAJIĆ

REVIEWERS
MIODRAG MARKOVIĆ
SVETLANA TOMIN

GRAPHIC DESIGN AND PREPRESS
MIROSLAV LAZIĆ

TRANSLATORS
MARINA ADAMOVIĆ
IVAN DELAČ
VESELIN KOSTIĆ
ZORICA SAVIĆ-NENADOVIĆ
KSENİJA TODOROVİĆ
MILICA ŠEVKUŠIĆ

COPY EDITOR (SERBIAN)
IVANA IGNJATOVIĆ

Порекло илустрација

Задужбина Светог манастира Хиландара

Одељење за археографију НБС

Одељење за заштиту, конзервацију и рестаурацију НБС

Музеј Српске православне цркве

Библиотека Српске патријаршије

Петер Крајнц

Владимир Џамић

Мирослав Лазич

Фото-документација Зорана Ракић

Штампа

Планета принт, Београд

Тираж

1000

ISBN 978-86-7025-695-8

Изложбу приређује

Галерија Српске академије наука и уметности

Аутори изложбе

Зоран Ракић

Ирена Шпадијер

Стручни сарадници

Срђан Пириватрић

Рада Маљковић

Јелена Межински Миловановић

Дизајн изложбе

Озарија Марковић Лашић

Конзервација и рестаурација

Одељење за заштиту, конзервацију и рестаурацију

Народне библиотеке Србије

Техничка реализација

Горан Виторовић

Милан Јазич

Стојан Предовић

Саша Рендич

PHOTOGRAPHS

FOUNDATION OF THE HOLY MONASTERY HILANDAR

ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT OF NLS

DEPARTMENT OF PROTECTION, CONSERVATION AND RESTORATION OF NLS

MUSEUM OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH

LIBRARY OF THE SERBIAN ORTHODOX PATRIARCHATE

PETER KRAJNC

VLADIMIR DŽAMIĆ

MIROSLAV LAZIĆ

PHOTODOCUMENTATION OF ZORAN RAKIĆ

PRINT

PLANETA PRINT, BELGRADE

PRINT RUN

1000

ISBN 978-86-7025-695-8

EXHIBITION BY

GALLERY OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

AUTHORS OF THE EXHIBITION

ZORAN RAKIĆ

IRENA ŠPADIJER

COORDINATORS

SRĐAN PIRIVATRIĆ

RADA MALJKOVIĆ

JELENA MEŽINSKI MILOVANOVIĆ

VISUAL IDENTITY AND DESIGN OF THE EXHIBITION

OZARIJA MARKOVIĆ LAŠIĆ

CONSERVATION

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

DEPARTMENT FOR PROTECTION, CONSERVATION AND RESTORATION

TECHNICAL REALISATION

GORAN VITOROVIĆ

MILAN JAZIĆ

STOJAN PREDOVIĆ

SASA RENDIĆ

ИЗЛОЖБА СЕ ПРИРЕЂУЈЕ ПОВОДОМ
23. МЕЂУНАРОДНОГ КОНГРЕСА ВИЗАНТИЈСКИХ СТУДИЈА,
КОЈИ СЕ ОДРЖАВА У БЕОГРАДУ ОД 22. ДО 27. АВГУСТА 2016.

THE EXHIBITION IS ORGANIZED ON THE OCCASION
OF THE 23RD INTERNATIONAL CONGRESS OF BYZANTINE STUDIES,
WHICH IS TAKING PLACE IN BELGRADE, 22-27. AUGUST 2016

САДРЖАЈ / CONTENTS

Смиља Марјановић-Душанић „РАДИОНИЦЕ МОЛИТВЕ“	9
SMILJA MARJANOVIĆ-DUŠANIĆ “POWERHOUSES OF PRAYER”	13
Ђорђе Бубало ПИСМЕНОСТ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ЗЕМЉИ	21
ЂОРЂЕ BUBALO LITERACY IN MEDIEVAL SERBIA	35
Милена Давидовић СРПСКИ СКРИПТОРИЈИ ОД XII ДО XVII ВЕКА	49
MILENA DAVIDOVIĆ SERBIAN SCRIPTORIA – TWELFTH TO SEVENTEENTH CENTURY	69
Татјана Суботин-Голубовић ЛИТУРГИЈСКИ РУКОПИСИ	89
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ LITURGICAL MANUSCRIPTS	109
Ирена Шпадијер СТАРА СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ И СРЕДЊОВЕКОВНО РУКОПИСНО НАСЛЕЂЕ	131
IRENA ŠPADIJER OLD SERBIAN LITERATURE AND ITS MEDIAEVAL MANUSCRIPT HERITAGE	153
Зоран Ракић СЛИКАНИ УКРАС СРПСКИХ РУКОПИСНИХ КЊИГА ОД XII ДО XVII ВЕКА	175
ZORAN RAKIĆ ILLUMINATION OF THE SERBIAN MANUSCRIPTS FROM 12 TH TO THE 17 TH CENTURIES	209
КАТАЛОГ	233
СКРАБЕНИЦЕ ЧЕШЊЕ НАВОЂЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ У КАТАЛОШКОМ ДЕЛУ	437
CATALOGUE	439
LIST OF ILLUSTRATIONS	451
РЕЧ АУТОРА	457

МИЛЕНА ДАВИДОВИЋ

СРПСКИ СКРИПТОРИЈИ ОД XII ДО XVII ВЕКА

Латинског порекла, лексема *скрипториј* (*scriptorium*) у првом реду означава *писарску радионицу у средњовековном манастиру*,¹ радионицу у којој су настајале средњовековне повеље, писани и преписивани богослужбени састави, теолошка литература и текстови друге намене. У научним круговима, међутим, појам *скрипториј* неретко се употребљава у значењу *писарске традиције* – преписивачке праксе једног писара или читавог круга преписивача чије се делање везује за одређени духовни простор. У погледу књижне продукције на српскословенском језику, раздобље од XII до XVII века одликује се, с једне стране, организованим па и стручним вођењем преписивачке активности у развијеним писарским средиштима – скрипторијима – док, с друге стране, постоје подаци о подухватима преписивања књига који су у наведеном периоду предузими повремено и по потреби у мањим центрима духовности. Уз то се може претпоставити да су при православним храмовима који су располагали извесним библиотечким фондом постојали већи или мањи скрипторији. Отуда појам скрипторија подразумева сваку писарску активност чији су време и место одвијања мање или више познати.

Важност систематичног и целовитог истраживања српских скрипторија међу првима је истакао Димитрије Богдановић, сматрајући да реконституција фондова српске рукописне књиге „представља само предуслов да се уђе у дубље научно истраживање рукописног наслеђа како би се открили његови културни садржаји“.² Проучавању средњовековних писарских средишта може се приступити на различитим нивоима. Продуктивност и околности рада писарске радионице могу се сагледавати у једном периоду, односно дијахронијски, кроз дужи временски след, од оснивања до одређеног тренутка. Рад средњовековног српског скрипторија могуће је осветлити и проучавањем посебних традиција исписивања књига, то јест праћењем преписивачког ангажмана преданих посленика „мастиљавог“ средњег века засебно или у спрези с појединим писарским радионицама.

¹ И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник српских речи и израза*, Нови Сад 2008, 1156.

² Д. Богдановић, *Српска рукописна књига и проблем реконституције њених фондова*, у: *Ситуације из српске средњовековне књижевности*, ур. Т. Суботин-Голубовић, Београд 1998, 87.

Преписивање књига у скрипторијима углавном је поверавано истакнутим особама. Бирани најчешће из редова монашког братства или међу образованим свештенством, средњовековни писари преписивању су приступали негујући својеврстан однос патоса према књизи. Сарадници писара били су илуминатори и минијатуристи, задужени за уметничку опрему књиге. Заједнички рад писара и илуминатора потцртава чињеницу да су скрипторији у средњем веку у исто време били и ликовне радионице, које су неретко израстале у праве мале уметничке атеље. Писар и илуминатор могли су се суслесити у једној личности, па је тада била реч о изузетно образованом човеку средњег века. На изради једног кодекса, међутим, често су били ангажовани и писар и минијатуриста. Исписујући текст књиге, преписивач би остављао белине, празна места намењена илустрацијама, минијатурама или украсним иницијалима, које би потом сликала илустраторова рука. Сарадњом писара и илуминатора настајала је рукописна књига у старом српском скрипторију.

Прва позната писарска средишта – XII век. У XII столећу писменост на српско-словенском језику обележавају два монументална ћирилска споменика, представници рукописних традиција зетско-хумског и рашког скрипторија. Књижевну зрелост Хум и Зета достигли су у најраскошнијем српском споменику средњег века – у *Мирослављевој јеванђељу* (кат. бр. 1). Састављен од 181 пергаментног листа, рукопис јеванђелистара писале су две руке у последњим деценијама XII века. Кодекс је писан за кнеза Мирослава, сина Завидиног, а био је намењен цркви Светог Петра на Лиму, задужбини хумског господара подигнутој у другој половини XII века. Приморски елементи у језику и начину сликања и блискост глагољским иницијалима наводе на претпоставку да се настанак *Мирослављевој јеванђељу* може везати за неки скрипториј близак Приморју. Украшено минијатурама и иницијалима у црвеној и црној боји, *Мирослављево јеванђеље* осветљава хумски скрипториј с неколико различитих аспеката. Мањи део текста исписао је Григорије дијак, док је највећи део рукописа потекао из пера непознатог писара. Ортографска анализа споменика показује смену старије правописне парадигме мађим, рашким правописом, док, у погледу писма, глагољица бива потиснута ћирилицом.

Проучавајући историју ћирилске калиграфије, Д. Богдановић је запазио да главни писар хумског споменика, условно назван *Варсамелеон*, „употребљава перо дељано попут оних у латинским скрипторијима 'угласте' беневентане па добија издужене и танке потезе“.³ Извесно је, дакле, да је главни писар *Мирослављевој јеванђељу* био врстан калиграф и да се добро разумео у скрипторски прибор за рад. Сем тога, увиди у уметничку опрему кодекса указују на укрштање двеју традиција орнамената, па тако споменик сачињен за хумског господара представља производ културних прилика у Хуму с краја XII века – плод симбиозе старословенских писарских традиција и западних културних утицаја.

³ Д. Богдановић, *Развој ћирилског писма у Србији до XV века*, у: *Студије из српске средњовековне књижевности*, 133.

Крајем XII века, у време туробних политичких односа и сукоба око престола српске жупаније, у рашком скрипторију је за владара из немањићке династије исписано пергаментно јеванђеље, у науци условно називано *Вукановим*. Да су државне прилике оставиле трага на рукопису, сведочи познато место брисања (разуре), које изнова актуализује питање о томе за кога је јеванђеље писано и коме је било намењено. У запису на свршетку рукописа један од писара *Вукановој јеванђеља* потписује се као старац Симеон, а он је с још најмање четворицом (можда и седморицом) писара преписивао рашки споменик. Белешка монаха/старца Симеона разоткрива да је преписивање јеванђеља довршено „у Пећи“ (*ѿећ* = *ѿећина*). Наиме, рукопис *Вукановој јеванђеља* настао је трудом више посленика у једној од пећина испосница у непосредној близини храма Светог арханђела Михаила у Расу. Према мишљењу Данице и Марка Поповића, кодекс је могао настати у Орловој пећини, која је у односу на друге две испоснице репрезентативнија. Разрешењем проблематизованог топонима у запису потврђено је постојање пештерног монаштва у најстаријој етапи арханђелског светилишта. Контаминиран и прилагођен околностима у Старом Расу, лавриотски тип монашке организације у манастиру Светог арханђела Михаила представља наслеђени и преиначени образац ермитског монаштва насталог у Палестини још у IV и V веку. О томе да је у арханђелском храму било организовано лавриотско монаштво сведоче и резултати археолошких испитивања – изостанак трпезарије, издвојене пећине испоснице повезане стазама и више векова негован врт као алегорија раја. Запис старца Симеона, међутим, има много шири значај јер потврђује једну веома важну функцију пештерних и уопште анахоретских заједница. „Начин живота келиота, као и околност да су они често припадали монашкој елити, учинили су да ове заједнице постану снажна књижевна и преписивачка средишта.“⁴ При томе, не треба занемарити чињеницу да пећине у лавриотском монаштву нису биле предвиђене за живот једног монаха, већ двојице или тројице њих, што непосредно потврђује и свети Сава исписујући редове *Карејској ѿиѿиѿика*. У везу с тим доводи се питање двојаког потписивања монаха односно старца Симеона. На посебност Симеоновог (*само*)*ѿиѿиѿулирања* пажњу је најпре скренуо Ђорђе Трифуновић, сматрајући да појам *сѿарац* може бити синоним за *монаха*, али да се могао односити и на особу која дуго носи монашку ризу.⁵ С друге стране, Д. Поповић износи мишљење да су „келије уживале аутономију, а на челу им је био 'старац', личност осведоченог духовног ауторитета“.⁶ У личностима отшелника, бирањих из најбољих монашких редова, симболично је била оваплоћена духовна снага од које је зависила одбрана државе, па је, према разматрањима Д. и М. Поповића, Симеон могао бити прави представник монашке елите из раздобља Комнина. „Очигледно ангажован у политичким збивањима

⁴ Д. Поповић, М. Поповић, *Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу*, Новопазарски зборник 22 (1998) 48.

⁵ Уп. Ђ. Трифуновић, *Ка ѿочецима срѿске ѿисменосѿиѿи*, Београд 2001; исти, *Са свейѿорских извора*, Београд 2004.

⁶ Д. Поповић, *Монах-ѿусѿиѿњак*, у: *Приваѿни живоѿи у срѿским земљама средњеѿ века*, ур. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 555.

свог времена, он је прешао утврђени пут од киновете до анахорете, да би, најзад, био 'удостојен' највећег одличја – живота стилите, схваћеног у тада актуелном смислу тога појма.⁷ Старац Симеон, који је уживао углед на немањићком двору, јесте и личност од кључне важности за осветљавање ране делатности рашког скрипторија. Управитељ ће-лије испоснице, старац Симеон не само што је уређивао живот у келији него је и непосредно надзирао преписивање и у исто време, с још неколицином писара, такође жителника испоснице, исписивао рукопис *Вукановој јеванђеља*.

ПИСАРСКИ ЦЕНТРИ XIII ВЕКА. *Мирослављево јеванђеље* и *Вуканово јеванђеље* дали су импулс развоју писмености на српскословенском језику, те се континуитет српске рукописне традиције може пратити и даље – од XIII до XVII столећа. Под теретом несрећних прилика поједини преписивачки центри током пет столећа престајали су с радом, настајали су нови, успостављајући чврсте основе јединствених писарских традиција, док су изузетни, попут хиландарског и карејског скрипторија или дечанског књижевног средишта, успели да се одупру друштвеноисторијским изазовима у различитим временима, негујући без прекида писану реч током више векова. У пресеку периода од XIII до XVII века и просторних оквира унутар којих је настајала рукописна књига могуће је у одређеној мери осветлити рад српских средњовековних скрипторија.

Крајем XII столећа на остацима некадашњег грчког манастира на Атосу подигнут је српски манастир Хиландар, који је већ по оснивању постао најзначајније средиште српске писмености. Далеко од матице – централних српских земаља – почела је да се развија литерарна традиција Хиландара. Обновљеном манастиру издата је оснивачка повеља, док је већ 1199. године свети Сава у манастиру саставио *Хиландарски ѿиѿиик* – спис одредаба и правила о уређењу монашког живота. У том спису правног карактера Сава, између осталог, помиње прилагање књига новом манастиру приликом његовог оснивања, што упућује на податак да је Хиландар још од оснивања имао библиотеку. *Хиландарски ѿиѿиик*, којим су установљени и регулисани права и обавезе манастира, односно којим је прописан начин живота у српском општежићу, представља прилагођен превод *Еверѿеѿидској ѿиѿиика*. Приликом његовог састављања и писања свети Сава је поступио најпре као преводац, затим као компилатор и иноватор/аутор, то јест први познати српски писац. Организацији преписивачке делатности, односу према књигама и чувању манастирске ризнице посебно је посветио 21. и 22. главу *Хиландарској ѿиѿиика*. Док 21. поглавље сачињава *Указ о завесама, иконама и књијама црквеним*, следећа одредба носи наслов *О уѿисивању свеѿа ѿиѿо ѿреба да се уѿисује*, а писаре обавезује на то да у записивању „буду беспрекорни и без приговора“.⁸ *Хиландарским ѿиѿииком*⁹ најмлађи Немањин син поставио је преводачке, редакторске и приређивачке основе рада хиландарског скрипторија, с посебним освртом на личност преписивача.

⁷ Д. Поповић, М. Поповић, *Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу*, 51.

⁸ *Сабрани сѿиси / свеѿи Сава*, ур. Д. Богдановић, Београд 2008, 83.

⁹ Рани препис *Хиландарској ѿиѿиика* чува се у манастирској библиотеци под сигнатуром AS 156.

За скрипториј манастира Хиландара везују се и прва дела српске хагиографије и химнографије. У средишту српске духовности на Светој Гори Сава је написао Кратко житије Симеона Немање и укључио га у састав *Хиландарској ишћика*. Ирена Шпадијер износи претпоставку да су у Хиландару на годишњицу Симеонове смрти, такође Савином руком, могле бити састављене и прве стихире светоме. „Прослављање Немањино наставиће се у Хиландару Записом о смрти, који је настао после преноса Немањиних моштију у Студеницу.“¹⁰ Током другог боравка на Светој Гори, после 1217. године, у зрелој фази свог деловања, Сава је започео рад на компилацији *Номоканона*, да би га коначно уобличио у Солуну око 1220. године. „Са овом кодификацијом византијског права Србија већ на почетку XIII века добија кодекс чврстог правног поретка и постаје правна држава, у коју је добро уграђено богато наслеђе грчко-римског права. Свети Сава је на тај начин више но било чим другим учинио Србију земљом европске и медитеранске цивилизације.“¹¹ Претпоставља се да је у хиландарском скрипторију Сава с групом сарадника превео и приредио Указ за држање псалтира. У Хиландару је писао и јеромонах Теодосије, чије се делање, према новим истраживањима, у првом реду Бојана Миљковића и Ирене Шпадијер, помера дубље у прошлост, у последње деценије XIII века.¹² Према најстарији, Теодулов препис Теодосијевог Житија светог Саве потиче из друге четвртине XIV века, Теодосијеву књижевну делатност свакако треба везати за хиландарско књижевно средиште XIII века. У данашњој хиландарској библиотеци налазе се још најмање три рукописа из хиландарског скрипторија XIII столећа (Хиландар 8, 22, 387).

Сачувани записи откривају да се преписивање одвијало при средишњој цркви, у манастирским келијама, али и у пирговима и издвојеним испосницама или скитовима. Недалеко од манастира Хиландара, у кули Преображења Спасова, Доментијан је 1264. године, по жељи краља Стефана Уроша I, саставио Житије светог Симеона. Годину дана раније (1263) у Спасовој кули Доментијанов ученик граматик Теодор преписивао је Шестоднев Јована Егзарха (Москва, ГИМ, Синод, бр. 345), писца из времена Првог бугарског царства. У два дужа записа унутар преписа (чиме одступа од традиционалне структуре жанра записа) Теодор Спан је оставио драгоцену сведочанство о самом процесу преписивања, о односу писара и текста који се преписује, подстичући размишљања о испреплетености исписиваног текста с писаревом судбином. Неочекивано место првог записа унутар текста потцртава посебну идејну нит овог учењака: први запис представља припрему за други, онај на крају књиге, који фигуром контрапункта поентира сам чин писања. Негде око средине књиге Теодор оставља податке о рукопису који преписује, док други запис исписује у исповедном тону. Несрећа голобрадог

¹⁰ И. Шпадијер, *Светиојорска башћина*, Београд 2015, 22–23.

¹¹ *Сабрани списи / свейи Сава*, 11.

¹² Уп. Б. Миљковић, *Житија свейи Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008; И. Шпадијер, *Трајом свейиојорских ирејиса Теодосија Хиландарца*, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живои, књижевности, уметности и архиепископска*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 381–386; И. Шпадијер, *Хронолошки оквири књижевної рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 76 (2010) 3–15.

(*σπανός*) Доментијановог ученика долазила је од одредаба светогорског типика које су строго забрањивале голобрадима и евнусима боравак на Светој Гори.

Васпостављена трудом светог Саве, Карејска келија је убрзо по оснивању у административном центру Свете Горе постала место преписивања књига. Премда издвојена монашка јединица, која је и просторно била удаљена од средишта српског монаштва на Атосу, Типикарница је одувек била у духовним везама с Хиландаром. „Изузетност њеног положаја“, према речима Мирјане Живојиновић, „састојала се пре свега у извесној самосталности како према манастиру Хиландару, коме је припадала, тако и према протату на чијем се земљишту налазила. [...] Све касније привилегије и повластице које је добијала у односу на друге келије само су се надовезивале на ту првобитну самосталност коју је Савина келија стекла приликом свог настанка.“¹³ У Карејској исихастирији (келији, испосници, типикарници, мчалници) Сава је 1199. године саставио *Карејски ѿиѿиик*, којим је одредио прописе и правила монашког живота у Типикарници. Одредбама *Карејскої ѿиѿиика* мчалница је била намењена за стан двојице-тројице монаха, бираних из редова хиландарског братства. „Пре и после писања читало се молитвено правило, а то значи да је писар, сам или са својом ’дружином’, имао у писарској ћелији, поред икона, кандила и жижака или свећа, макар једну приручну библиотеку, а онда уопштenu библиотеку упоредне грађе и разних ’извода’ који су му били неопходни за преписивачки рад.“¹⁴ Повељенијем краља Стефана Уроша I, у Типикарници је 1253/1254. године руком Савиног савременика и хагиографа Доментијана написано Житије светог Саве. Карејске провенијенције је и *Теодулов окѿиоих* (Хиландар 158), који је исписао *ѿреѿни* Теодул у трећој четвртини XIII века.

По преносу Симеонових моштију из Хиландара у Студеницу Сава је у Немањиној задужбини развио не само значајно књижевно него и преписивачко средиште. Новоподигнут и неосликан до краја, манастир Студеница је још од оснивања морао располагати извесним фондом литургијских књига, спрењених за обављање првих служби у студеничкој цркви. У Студеници као најугледнијем манастиру и једном од краљевских српских храмова несумњиво су се налазиле „књиге које су морале бити прве у својој врсти, како по разноврсности садржаја и тачности текста, тако и по својој опреми, илуминацији и повезу“.¹⁵ Студеница је била у центру збивања и када је реч о Савином преводилачком и редакторском раду, као и о постављању рашке ортографске парадигме. Из најстаријег раздобља студеничког скрипторија сачувана су два кодекса за која се поуздано зна да су писана у манастиру: пергаментни одломак Цветног триода (Пловдив, БИВ бр. 275), за који Надежда Синдик претпоставља да је писан руком припадника немањичке династије у време владавине Стефана Уроша I, и рукопис Беседа Константина, презвитера бугарског (Санкт Петербург, РНБ, Гиљфердинг, бр. 32), настао радом писара Дра-

¹³ М. Живојиновић, *Светиојорске келије и ѿирѿови*, Београд 1972, 164.

¹⁴ Д. Богдановић, *Иѿиѿорија сѿаре срѿске књижевности*, Београд 1980, 40.

¹⁵ Н. Синдик, *Библиотека. Каѿалої, у: Блаїо манаѿиѿира Сѿиуденице*, ур. В. Ђурић, Београд 1988, 174.

гомана 1286. године. Још два рукописа – Пролог митрополита Константина Мокисијског (Загреб, Архив ХАЗУ III 6 с) с краја XIII века и један пергаментни лист сачуван у рукопису службаника из XV века – могла би бити студеничког порекла.

На наслеђу најстарије рукописне традиције рашког скрипторија настао је *Београдски ѱаримејник* (НБС Рс 652 и фрагмент Рс 2, кат. бр. 2), рукопис из прве четвртине XIII века (1200–1225). Строги калиграфски потези писма и „појава скоро истоветног дуктуса и у мањим одломцима *Вукановој јеванђеља*“¹⁶ подстакли су Биљану Јовановић-Стипчевић да настанак *Београдској ѱаримејника* просторно веже за знатно севернији Рас, тада средиште српске државе. Претпоставку о провенијенцији кодекса додатно подупиру ортографске норме које су доследно спроведене у *Паримејнику* и које сведоче о постојању знаменитог преписивачког средишта у српским крајевима почетком XIII века.

Преписивачку активност зетско-хумске области у XIII веку представљају два сачувана споменика – *Брайков минеј* (НБС Рс 647, кат. бр. 4) из друге четвртине XIII века и *Иловичка крмчија*, најстарији препис Савиног *Номоканона*, из 1262. године. Према запису писара Богдана, препис Савине *Крмчије* настао је по налогу зетског митрополита Неофита у месту Иловици за цркву Светог Михаила, за коју се мисли да је манастир Светих арханђела на Превлаци, па се може претпоставити да се ту налазио и развијен скрипториј. С друге стране, најстарији од укупно четири дела која улазе у састав *Брайковој минеја* писао је дијак Братко у време владавине краља Владислава. Према ни у једном запису није остављен траг о месту настанка рукописа, извесне ортографске и палеографске црте књиге указују на њену везаност за зетско-хумску традицију. Основно писмо *Брайковој минеја* показује сличности с писмом другог, непознатог писара *Иловичке крмчије*. Бројни русизми као јединствена лексичка одлика *Брайковој минеја* и преписа Савине *Крмчије* дуго су наводили на погрешну претпоставку да су ови рукописи настали према руским предлошцима. Атрибутивним методом Луција Цернић је идентификовала непознатог писара *Иловичке крмчије* који је текст *Крмчије* писао српском редакцијом остављајући трагове руског језика. Другим речима, на једном препису (*Иловичкој крмчији*) радила су двојица писара различитог језичког идентитета и у различито време (у распону од тридесет година), те није реч о руском предлошку, већ о локализмима руског писара који су се нехотице уливали у текст преписа. На темељу подударности између *Брайковој ѱрејиса* и *Иловичке крмчије* основни текст минеја могао би се можда такође приписати другом писару *Крмчије*. Уколико се ова претпоставка потврди у будућим истраживањима, моћи ће да се закључи како су *Брайков минеј* и *Иловичка крмчија* настали у оквирима исте писарске традиције, коју су у раздобљу од око тридесет година неговала тројица познатих писара: Братко, руски писар и Богдан.

При ариљској цркви посвећеној светом Ахилију још од њеног оснивања за владавине краља Драгутина постојао је преписивачки центар. „Најновија археолошка истраживања по-

¹⁶ Б. Јовановић-Стипчевић, *Београдски ѱаримејник: ѱочейак XIII века. Текст са кријичким аѱараѱом*, Београд 2005, 9.

казала су да се ради о великом манастирском комплексу, који је првобитно настао много раније, свакако током XII века. Стара црква Светог Ахилија у области средњовековних Моравица морала је уживати велики углед када се свети Сава 1220. године, приликом организовања епископија у оквиру самосталне српске архиепископије, одлучио да ту смести седиште Моравичке епископије.¹⁷ У ариљском скрипторију XIII века могла су настати два пергаментна листа Псалтира (НБС Рс 589), чији се већи део налази у рукописној збирци Универзитетске библиотеке *Свeй̄ѡзар Марковић* у Београду (УБ 36), док се неколико листова тог кодекса чува у Музеју Српске православне цркве, под сигнатуром 331 (кат. бр. 9).

Врхунац писарске активности – XIV век. У XIV столећу запажа се интензивнији рад скрипторија, па се то раздобље с правом може назвати златним веком српске писмености. Прву половину века обележавају књижевно стварање и писарска делатност наткрињени благонаклоношћу краља Стефана Уроша Милутина, потом његовог сина Стефана Дечанског, као и краља (касније цара) Стефана Душана. По освајању Сера Света Гора је као самоуправна целина ушла у састав српске Серске државе и потпала под Душанову власт. У то време нарочито расте углед српског монаштва на Светој Гори: духовни поглавари светогорских манастира, као и правни саветници, бирају се из редова српских монаха. Запустелом руском манастиру Пантелејмону Душан Силни даровао је неколико сеоских поседа, док је игуманство поверио хиландарском старцу Исаији, преводиоцу списа Псеудо-Дионисија Ареопагита. Најстарији препис тог дела на српскословенском јесте тзв. Архангелски препис, за који се сматра да је из Исајијиног времена (1370/1371), док би један од двојице писара могао бити Исаија. Тај хиландарски монах живео је и стварао у доба када је српска држава, а с њом и духовност, достигла свој врхунац, али је убрзо постао и сувременик првих наговештаја пропадања Српског царства. Преписивање књига у руском манастиру организује се и одвија управо у време његовог игумановања. Повељенијем игумана Исаије у Пантелејмону или Хиландару писар Григорије преписао је једно четворојеванђеље (Хиландар 11). Будући да је том писару приписан део још једног хиландарског кодекса (Хиландар 80), врло је вероватно да је четворојеванђеље писано у Хиландару за манастир Пантелејмон, мада Катариана Мано-Зиси с правом наглашава да је „само техничко питање где је књига била непосредно написана“,¹⁸ имајући у виду то да је реч о писарској традицији развијеној у хиландарском скрипторију.

Прихватање учења Григорија Паламе на сабору у Цариграду 1351. године доводи до снажнијег окретања Светогораца исихазму. Учешће у актуелним теолошким струјама претпостављало је изузетну преводилачку праксу светогорских скрипторија. Хиландарски писари су се упуштали у превођење и редиговање сувремених византијских писа-

¹⁷ Т. Суботин-Голубовић, *Кул̄и свeй̄ѡї Ахилија Ларискої*, Зборник радова Византолошког института 26 (1987) 22.

¹⁸ К. Мано-Зиси, *Хиландарски ѡисари књѡга из времена Ср̄пскої царс̄тва*, у: *Осам векова Хиландара*, 393.

ца и мислилаца. Исихастички Зборник слова Григорија Паламе (Дечани 88, кат. бр. 26), потекао из хиландарског скрипторија, значајан је не само по томе што прати актуелна духовна струјања већ и „зато што се у њему налазе и неки састави који на оригиналном, грчком језику нису сачувани те је тако он један од важних извора за проучавање исихазма уопште“.¹⁹ Догматско-полемичка и аскетско-исихастичка литература захтевала је, истиче Д. Богдановић, разумевање и пажљиво тумачење сложених, апстрактних појмова, што је свакако остављало утицаја на богаћење српског књижевног језика.

Записи писара у рукописима тог периода сведоче да је током XIV века у хиландарском скрипторију предано радила група врних преписивача, па „ово време бележи један очигледан скок у квалитету писара који су морали бити људи виших способности и образовања да би могли с разумевањем учествовати у овој великој књижевној обнови“.²⁰ У другој четвртини XIV века у скрипторију манастира Хиландара радила су двојица писара по имену Роман. Роман I потписује се као писар тзв. *Романовој ѿишика* из 1331. године (Берлин, ДБ, Wuk. 49) и још неколико књига у Хиландару (Хиландар 9, 160 и 3/1). По налогу хиландарског игумана Доротеја, *Романово јеванђеље* (Хиландар 9, кат. бр. 15) убрзо након преписивања богато је илустровано минијатурама јеванђелиста на целим странама кодекса. Други Роман појављује се као писар Псалтира из средине XIV века (Хиландар 79), као и већег дела Требника скоро из истог времена (Крка 25).

Средином века, вероватно у Хиландару, руком хиландарског писара Теоктиста исписано је скупочено Изборно јеванђеље (Хиландар 14, кат. бр. 20). У том раздобљу у хиландарском скрипторију делују и Станко, *убоји* Рајко и Јов(ан), док је трећу четвртину столећа обележио рад писара Дамјана. Од педесетих до осамдесетих година прати се писарска делатност анагноста (дијака, граматика) Јована. Десетина хиландарских кодекса открива високу вредност његове писарске вештине, као и одмерен осећај за декоративно. На преписивању Зборника аскетских и хагиографских састава (Хиландар 472) с главним писаром Јованом радио је монах Дионисије, па се посредством сарадње с Јованом потврђује писарски углед тог хиландарског инока.

У другој половини столећа у хиландарском скрипторију ради тахамонах Марко. Од неколико његових рукописа посебно је занимљив Зборник хиландарских житија с *Хиландарским ѿишиком* (НБС 17, кат. бр. 27). Од шесте до девете деценије XIV века скрипториј манастира Хиландара обележила је писарска делатност монаха Јова и круга од чак петнаест писара који су сарађивали с њим. Негујући писарску вештину у хиландарском скрипторију, а накратко и у Кареји, Јов је иза себе оставио опус од преко двадесет рукописа, показујући изузетан радни потенцијал. На преласку из XIV у XV век у Хиландару је вероватно радио и писар Данилац Левооки, који је у последњој деценији XIV столећа,

¹⁹ И. Шпадијер, *Рукописно наслеђе*, у: *Манасѿир Хиландар*, ур. Г. Суботић, Београд 1998, 118.

²⁰ К. Мано-Зиси, *Анагноси Јован, хиландарски писар друге ѿловине XIV века*, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989*, ур. П. Ивић, Београд 1995, 232.

пored осталих рукописа, преписао комплет пролога (Дечани 52, 53, 54) и тзв. Струшки рукопис *Душановој законика* (Москва, РГБ, Григ. 29/М 1732).

Током XIV столећа у Карејској келији најдуже је боравио инок Теодул, писар најстаријег сачуваног преписа Теодосијевог Житија светог Саве. У карејском скрипторију од 1340. до 1350. године ради и један од најцењенијих хиландарских писара – Симон/Симеон. Рукопис Симоновог/Симеоновог Служабника (Санкт Петербург, РНБ, Пог. 37) сврстава „овог писара по лепоти писма, доследности и уједначености у најбољи пример хиландарске калиграфске писарске школе“.²¹ Размишљајући о уметничкој опреми Служабника, К. Мано-Зиси закључује да је богати украс књиге у дослуху с традицијом раскошних византијских кодекса царских скрипторија XI и XII века. Писарском раду у Кареји био је посвећен и *прешни* јеромонах Макарије, који је 1359. године, у време хиландарског игумана Доротеја, а по налогу карејског старца Михаила, преписао Триод (Пантелејмон 29). У пиргу Савине келије хиландарски писар Јов преписао је за прота Доротеја Триод посни (Беч, АНБ, Cod. slav. 45).

Посредне податке о раду студеничког скрипторија у XIV веку пружа препис Милутинове повеље цркви Светог Ђорђа на Серави код Скопља. Иако су мишљења проучаваца око израде текста Милутинове повеље подељена – па једни сматрају да је тај посао краљ у целости поверио игуману студеничком Сави, док други верују да је Милутин сам руководио радом на повељи – „да се закључити да је краљ Милутин 1300. године образовао комисију за обнову текста старих повеља овог манастира, које су толико страдале од старости, изгрижене од мољаца, избледеле и избрисане да се текст више није могао читати“.²² Нови преписи били су неопходни, па није тешко претпоставити да су на преписивању састава правне садржине били ангажовани најбољи студенички писари онога времена. Милутинова обнова старих повеља, међутим, није се темељила само на изради нових преписа, оних који би представљали одговарајуће замене старих, зубом времена оштећених и пропалих рукописа, већ је подразумевала и укључивање правних клаузула из грчких и бугарских повеља у текст српских правних докумената. Захтевима оваквог рада могли су одговорити само изузетни учењаци, који су првенствено добро владали грчким и бугарским језиком. Такве духовнике краљ је нашао у игуману Сави, Николи Опареши и дворском писару Дабиши: „Дабиши је краљ наредио да испише и преведе грчке и бугарске повеље и направи српски текст. Сава и Никола су га надзирали и вероватно помагали у ишчитавању старих оштећених текстова и прављењу сажетака“.²³ Преписивање старих српских повеља у Студеници посредно потврђује да су се у том духовном средишту сабирали највећи интелектуалци тог времена.

Статус ставропигијалног манастира и гробно место српског архиепископа у припрати цркве Вазнесења донели су Милешеви велики углед међу немањинским задужбинама. Као

²¹ Мано-Зиси, *Хиландарски писари књига из времена Српској царства*, 392.

²² Синдик, *Библиотека. Кайало*, 176.

²³ *Исто*, 177.

епископско седиште, Милешева је вероватно имала сразмерно велику библиотеку и развијен скрипториј. Свега два записа – један о милешевском *Пролоју* из 1264, писаном руком игумана Спиридона, и други о препису *Номоканона* из 1295. године, насталом по налогу краљице Јелене – сведочанства су о деловању милешевског скрипторија у XIII веку. При милешевском храму Вазнесења у време транслације моштију састављен је текст Преноса Савиних моштију. Трудом двојице писара – Николе и Радослава – настао је 1330. године на пергаменту најстарији препис Службе Преноса моштију светог Саве. Милешевског порекла је и зборник са тзв. Кратким житијем светог Саве (Москва, РГБ, 10272) из друге половине XIV века. У оквиру рукописа Кратког житија светог Саве Д. Богдановић је издвојио три рукописне целине, од којих се две везују за Хиландар, а једна за Милешеву, подвлачећи да је тај састав послужио као основа Доментијановом Житију светог Саве. За милешевски скрипториј XIV столећа везују се пергаментни Апостол, једна од најлепших милешевских књига, затим два четворојеванђеља (Савина 1 и 2), једноставних илустрационских и графичких решења, и три рукописа с краја века. Уз то, у скрипторију манастира Милешеве постављени су темељи родослова као нове књижевне врсте.

У Расу је руком епископа Григорија написан 1305. године препис тзв. *Рашке крмчије*. Григоријев запис на крају рукописа потцртава прилежност писара у преписивању и редиговању књига, при чему се посебно истиче ауторитет предложака (архиепископских књига) према којима је препис начињен. Писарева белешка не само што открива одговорност преписивача према кодексу који преписује већ у исто време истиче чување светосавске традиције, будући да је свети Сава у време постављања српских епископа „свакоме дао по један аутентични препис свих потребних црквених књига и уз то наредио да се преписи у свакој епархији могу вршити само из тих епископских примерака“.²⁴

Развијена преписивачка пракса у XIV столећу потврђена је и у манастиру Високим Дечанима, који се од свог оснивања налазио у непосредним духовним везама с Хиландаром. У другој половини XIV века у дечанском скрипторију писар Касијан је са још тројицом сарадника преписао Триод посни (Дечани 61).

Средином XIV века град Сер постаје средиште великог књижевног и преписивачког рада. Серски скрипториј обележила је делатност књигољубивог митрополита и писца Јакова (Серског), по чијем је налогу септембра 1354. године расодер Калист у серској саборној цркви Светих Теодора завршио преписивање пергаментног четворојеванђеља. Калистов запис на свршетку књиге прераста у „читаво мало уметничко дело, које и у овом облику може да сведочи о добром књижевном укусу серских књигољубаца“.²⁵

Од краја XIV столећа у области Скадарског језера образовала се нова писарска традиција, која је негована све до пред крај XV века. Записи у сачуваним рукописним књигама откривају околности рада скадарског преписивачког средишта. Посебност тог скрипторија огледала се у чињеници да се преписивање књига одвијало при црквама и манастирима на

²⁴ Исто, 174.

²⁵ Ђ. Трифуновић, *Инок Исаија*, Крушевац 1980, 16.

острвима (‘горицама’) Скадарског језера (Старчева, Морачнику, Бешки и Врањини), као и при храмовима у мањим или већим насељима у његовој околини – у Горичанима и Крњицама. „Положај и амбијент Скадарског језера пружао је изванредне услове за књижев-но и умјетничко стваралаштво, а био је и простор који је омогућавао непосредне контакте са умјетношћу и културом Приморја и Италије.“²⁶ Прве рукописне књиге с тог простора потичу из манастира Старчева, названог тако по старцу Макарију, угледном и ученом монаху који се бавио писањем књига. На Старчевој горици настали су Пролог из седамдесетих година XIV века и Четворојеванђеље Старчеве горице, писано крајем столећа.

НА ПРЕЛАЗУ ИЗ ЗЛатНОГ ДОБА У ТУРСКО РОПСТВО – XV ВЕК. Порази српске војске, најпре на реци Марици (1371), а потом и на Косову пољу (1389), наговестили су немирне године а онда и читава раздобља у повести српске државе. У XV столећу политичка карта Балкана претрпела је знатне промене. Немили догађаји и пад деспотовине одразили су се и на духовност, те су се потреси на државном нивоу осетили и на Светој Гори, остављајући трага и у културној делатности манастира Хиландара. Премда се немири у првој половини XV века још не осећају непосредно, из тог раздобља ипак је сачувано сразмерно мање хиландарских рукописа. Рукописна традиција XV века показује две особености; то су „одлазак познатих хиландарских писара у Србију и појава нових превода византијских дела почетком столећа“.²⁷ Прве деценије XV века обележили су преводилачки радови инока Гаврила, монаха Јакова и попа Венијамина. Из њихових пера потекли су редови Олимпиодоровог тумачења *Књије о Јову*, *Књија њремудрої Соломона* и два Шестоднева Јована Златоустог на српскословенском језику. Преписивању се у Карејској келији на почетку столећа посветио Јов(ан), који је за инока Дионисија 1408. године исписао Псалтир с последовањем (Хиландар 87).

Појава путујућих писара условила је настанак привремених скрипторија широм деспотовине у XV веку. Најпре по позиву деспота Стефана Лазаревића, а потом и његовог наследника Ђурђа Бранковића, угледни монаси дијаци из редова хиландарског братства, често невољно, напуштали су зидине манастира с намером да своје писарско умеће пренесу у деспотовину. Повељенијем књигољубивог деспота Стефана Лазаревића, хиландарски монах (у науци познат као Инок из Далше) преписао је 1428/1429. године јеванђеље у манастиру Благовештењу у месту Ждрелу. На крају тог рукописа, познатог као *Радослављево јеванђеље* (Санкт Петербург, РНБ, Ф. I. N 591) према илуминатору који је украсио кодекс, Инок из Далше оставио је опсежан запис, право ремек-дело свога жанра. Писар Доситеј („који је и Мојсије“, како стоји у његовом запису) преписао је у Љубостињи *Чейшири књије о царевима* (Одеса, УБ, А. М. Горког 1/106), док је Гаврило Хиландарац, такође по деспотовој жељи, прерадио словенски превод *Зонарине хронике* (Москва, РГБ, Воло-

²⁶ Р. Вујошевић, *Скрипториј Скадарског језера*, у: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборник радова са научној скупи на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године*, ур. Д. Мартиновић, Цетиње 1989, 45.

²⁷ Шпадијер, *Рукописно наслеђе*, 118–119.

каломска збирка, бр. 655). Љубав према књигама неговао је и деспотов наследник Ђурађ Бранковић. Под његовим надзором у Браничеву су одабрани посленици радили на приређивању новог превода *Лесџвице* (Музеј Српске православне цркве 97, кат. бр. 39), који је напослетку преписао писар Давид 1434. године. Деценију раније, 1422. године, исти писар Давид писао је основни текст тредника из дечанске рукописне књиге (Дечани 68).

На преласку из XIV у XV век Пећ се потврђује као преписивачко и књижевно средиште. У првој половини XV столећа руком писара Мојсија исписан је један архијерејски чиновник (Дечани 126), док се на почетку столећа истиче књижевно делање епископа Марка Пећког, духовника који је провео чак двадесет три године уз пећког патријарха Јефрема. Идентификовано је пет књижевних састава који сачињавају Марков литерарни опус: Житије патријарха Јефрема, Помен родитељима, Завештање цркви Светог Ђорђа код Пећи, Служба патријарху Јефрему и Служба архиепископу Никодиму.

Почетком века у скрипторију на Скадарском језеру настао је тзв. *Цејињски њсалџир* (Загреб, НСБ, R 3349), рукопис нарочите уметничке опреме, док је јеромонах Мина 1436. године преписао *Врањинско чејворојевањђеље*. У непосредној близини Скадарског језера живеле су и радиле две посебно важне личности српског средњег века – Никон Јерусалимац и Јелена Балшић. На Горици бешкој Никон Јерусалимац је 1439/1440. године преписао *Шесџодневник* (Савина 21), а затим је 1441/1442. године саставио *Горички зборник* (Архив САНУ 446, кат. бр. 42), у који је унео део преписке с Јеленом Балшић. Последњих деценија XV столећа на подручју Скадарског језера настали су Празнични минеј из 1483. године и Часловац из 1486. године.

Ариљског порекла су Служабни минеј, писан тридесетих година (Скопље, НУБ, Мс 18), и Минеј за мај (Хиландар 230), настао у првој четвртини XV века. Заслугама Љупке Васиљев установљено је да том рукопису припада и пет листова фрагмента минеја (Хиландар 665) са тропаром и кондаком светом Ахилију које је у хиландарској збирци открио Ђорђе Сп. Радојичић.

На прелазу из XV у XVI век у Белајској испосници, у дечанском крају, боравио је духовник и знаменити преписивач Никандар. У последње две деценије XV века он је у тој испосници преписао тзв. *Белајско чејворојевањђеље* (Дечани 14) и Пролог стиховни за јануар–март (Дечани 58). Како је белајски старац радио на размеђи векова, из следећег столећа потичу рукописи Четворојевањђеља (Дечани 18), Псалтира с последовањем (Дечани 47) и Пролога (Дечани 59) – сви настали у Белајској испосници. Преписивање књига вероватно је било организовано и у другим дечанским испосницама, мада о њима као писарским средиштима нема непосредних извора.

ВРЕМЕ ОБНОВЕ – XVI и XVII ВЕК. Упркос несамосталности српске државе и њеном ропству под Турцима, продукција рукописних књига насталих у писарској атмосфери хиландарског скрипторија XVI века може се поредити с рукописним наслеђем златног века српске писмености. Губитак државног суверенитета, међутим, осетио се и на кул-

турном плану, па се током раздобља обнове српске писмености марљиви културни посленици неретко упуштају у „дипломатске“ мисије. „Оставши без заштитника и ктитора у непосредном окружењу, Хиландарци упиру поглед у далеки православни Исток. Често путују у Русију носећи са собом важне рукописе у 'писанију' (скупљање прилога за манастир, после чега се књиге враћају натраг), али и на поклон, доприносећи тако умножавању преписа појединих књижевних дела и ширењу култова српских светитеља у Русији.“²⁸ У првој четвртини XVI века у хиландарском скрипторију предано раде тахамонах Висарион, монах Христодул и инок Дионисије. „Извесна концентрација писара“, наводи Д. Богдановић, „говори не само о постојању скрипторијума, писарске радионице у Хиландару према крају XVI века, него и о живим потребама и могућностима Хиландара да књигу умножи и да је има.“²⁹ Тако у последњој деценији XVI столећа у хиландарском скрипторију настају радови Захарија (Хиландар 135), Варлаама (Хиландар 134), јеромонаха Дионисија (Хиландар 93) и Јевтимија (Хиландар 97).

У хиландарској радионици јерођакон Михаило је, преписујући текст с руског извода, саставио 1622. године два рукописа Беседа Јована Златоустог на Матеја (Хиландар 413, 414). Преписивању су били посвећени и јеромонах Данило и духовник Дамаскин. Током XVII века библиотека манастира Хиландара увећавала је свој фонд из још једног извора: „... то је наруџбина у другим светогорским скрипторијима, код оних Срба писара који су живели у другим манастирима или, чешће, скитовима и ћелијама. Тада је то углавном пословни однос и продукција књига добија изванкомерцијални привук.“³⁰ Српска рукописна књига настајала је у скиту Свете Ане, где раде *худи* Пахомије и расодер Јевтимије, затим у скиту Велике лавре, у којем је боравио Макарије јеромонах, потом у пиргу Преображења, где је Рус Самуило Бакачић са грчког језика превео један служабник, као и у келији Успења Пресвете Богородице, у близини манастира Светог Павла, где се преписивањем бавио монах Василије.

У Карејској испосници 1585. године *убоји* Григорије (у схими свештеноинок Василије) израдио је рукопис *Јудејски раји* Јосифа Флавија (Хиландар 280). Кодекс Јосифа Флавија писар је преписао с руског предлошка. На крају књиге Григорије је оставио запис о своја два путовања у Русију, о милосрђу руског цара, учењу руског језика („... тамо се привикох мало руском језику, колико да бих могао разумети многе руске речи у овој књизи“) и, најзад, о преписивању текста с руског на српски језик. Григоријева белешка сведочи о томе да Срби на Светој Гори нису имали многе књиге за које је постојало интересовање, те да су се у потрази за њима предани посленици писане речи, међу њима и писар тог карејског кодекса, неретко упуштали у далека путовања. Према томе, у српским скрипторијима радили су не само појединци које је красила висока култура већ и прави ентузијастички што су својим напорима обликовали велики фонд рукописних књига у XVII веку.

²⁸ *Истио*, 119.

²⁹ Д. Богдановић, Д. Медаковић, *Кашалот ћирилских рукописа. Споре шћамјане књиге манасћира Хиландара*, Београд 1978, 23.

³⁰ *Истио*, 24.

У Кареји су током XVII столећа боравили истакнути писари: ђакон Јов, јеромонах Сава, монах Тимотеј, Антоније и Аверкије. Најпродуктивнији међу њима био је Аверкије, хиландарски монах пореклом из Херцеговине, чија је писарска активност оставила трага у многим скрипторијима „јер је писао и по наруџбинама са стране“.³¹ Пажњу проучавалаца рукописног наслеђа нарочито привлачи „текстолошки приступ писара Аверкија преписивању књига“.³² Његови записи, марљиво бележени у књиге, откривају критички оријентисаног писара који је „сваку своју књигу преписивао поредећи текст са седам или осам других рукописа, при чему се придржавао читавог једног система преношења текста укључујући питања редакције, ортографије и ступња тачности“.³³ Од 1615. до 1633. године Аверкије је преписао шеснаест великих кодексa, а највећа група његових рукописа (карејска) рађена је по налогу хиландарског игумана Илариона. Ипак, Аверкијеви записи на крају кодекса не представљају само пуко сведочанство о раду једног посленика писане речи него прерастају у готово права упутства потоњим (неискусним) писарима. У својим белешкама он износи размишљања о процесу читања, истичући да „писар треба да нађе исправно написану реч, јер тако налаже ’књижни разум и мудрост“.³⁴ Под књижевном мудрошћу Аверкије подразумева писарску и читалачку етику и каже да читалац критичар који „мери слово“ не сме да се подсмева и брише речи, већ да цени труд.³⁴ Изузетан писарски опус монаха Аверкија, напослетку, указује на преданог писара високе културе и образовања.

Активност студеничког скрипторија XVI века данас нам потврђује само један рукопис – Минеј за јун из рукописне збирке манастира Драговића. Кодекс је у Студеници по налогу игумана Василија преписао 1531. године расодер Григорије, писар веома оригиналног писма неуједначеног потеза. Премда самоук, без мајстора (учитеља), како наводи у запису, писар Григорије не само што тежи исправљању текста већ у исто време оставља утисак марљивог дијака који настоји да савлада вештину писања.

Почетком XVII века талас обнове књижних фондова захватио је и Студеницу, па се Студеничани непосредно окрећу Русији. У том столећу у Савиној испосници изнад Студенице руком хиландарског писара Аверкија преписана су два кодекса. Псалтир с последовањем (Санкт Петербург, РНБ, Q. I. 90) Аверкије је преписао 1618. године, а потом га пренео у Хиландар, одакле га је митрополит Мардарије однео у Русију, у *ѿисанију*. Годину дана касније Аверкије као испосник млчалник у студеничкој испосници преписује најзначајнију студеничку књигу – *Сѿуденички ѿиѿиик* са Савиним Житијем светог Симеона (Праг, БНМ, IX H8). Аверкијев критички однос према тексту и истанчано осећање за језик и стил нису изостали ни у студеничким рукописима.

Милешевски скрипториј на почетку XVI века обележила је радионица писара Владислава. У пустињи Светог Саве дијак Владислав је 1508. године, по заповести милешевског

³¹ *Исѿо*, 23.

³² *Исѿо*, 24.

³³ *Исѿо*.

³⁴ Н. Р. Синдик, *Хиландарски ѿисар Аверкије*, у: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукоѿиса*, 382.

архиђакона Василија, преписао Теодосијево Житије светог Саве (Сарајево, Стара црква 18). Близак преписивачкој школи дијака Владислава јесте рукопис Октоиха (Савина 3), за који се такође може претпоставити да је преписан у милешевском скрипторију. Милешевске провенијенције је и Цароставник – Зборник житија светих краљева и архиепископа српских Данила II (Архив САНУ, Заоставштина Јована Томића, 14509, кат. бр. 59), који је за манастир Хиландар преписао непознати милешевски писар 1553. године. Крајем века у скрипторију манастира Милешеве ради монах Јоасаф са својом групом дијака. Рукопис Синаксара (Савина 19) у Милешеву је 1562. преписао јеромонах Јоасаф, док се његов сабрата монах Теофил постарао за повезивање кодекса. У том споменику нарочито се истиче „префињени осећај за разлике у текстуалним деловима књиге, као и издавање оних речи које се посебно наглашавају“.³⁵ Осим тога, у састав синаксара Триода укључен је и један антилатински спис, састав полемичког карактера, који недвосмислено сведочи о непосредним утицајима светогорске исихастичке традиције, а самим тим и „о истанчаном укусу и образованости милешевске књижевне средине“.³⁶ У Милешеву је у XVI веку радила штампарија, у којој су од 1544. до 1557. штампане чак три књиге. Ипак, Гутенбергова тековина није оставила значајног трага на српскословенској писмености. Мали тиражи штампаних књига нису могли да задовоље потребе црквеног живота, па су се књиге и даље умножавале традиционалним начином – преписивањем.

За милешевски скрипториј као књижевно средиште, а не само преписивачко, везује се настанак Лонгиновог Акатиста првомученику Стефану (Дечани 138, кат. бр. 68). Подстакнут од неког милешевског монаха Аксентија, Лонгин је рад на песничком делу започео око 1592. године при храму Вознесења. Писање је из непознатих разлога прекинуто (можда због Аксентијеве смрти), после две године настављено у Дечанима, „да би се, изгледа, привело крају у Милешеву, где је рад коначно и завршен“.³⁷ Оригинални састав Акатиста омогућава промишљање о Лонгину као писцу односно писару. Поређење писма Акатиста с Лонгиновом белешком у једном рукописном четворојеванђељу (Архив САНУ 4) показало је извесне подударности између њих. У овим рукописима визуелно се издваја стилизација слова изведена према латиничкој графеми S. „Слова су квадратна и усправна, писана брзо и доста непажљиво снажним притискивањем пера. Има грешења и исправљања текста, као и мрља од просутог мастила и цинобера. Карактеристично је лепљење хартије преко погрешних делова као и у *Акаџисџинику*“.³⁸ Дечански рукопис неоспорно указује на велику журбу и писареву незаинтересованост за такву врсту рада, како примећује Мирјана Шакота. Међутим, Лонгиново упорно исписивање истих реченичних склопова, парадоксално, открива (очекивану) склоност перфекционизму. Условљено недостатком писарске увежбаности, Лонгиново *незадовољство* оствареним писарским решењем (писање, прецртавање) свакако треба разумети и у спрези с посебно однегованим зографским оком, нарочито осетљи-

³⁵ Д. Милосављевић, *Изјубљена ризница манастира Милешеве*, Београд 2010, 196.

³⁶ *Истио*, 172.

³⁷ *Истио*, 155.

³⁸ М. Шакота, *Прилој познавању иконојисца Лонгина*, Саопштења 1 (1956) 159.

вим на *лейо*. Отуда писарски манир сликара Лонгина ваља тумачити и са становишта *сликовийоси* рукописа који се чита. Визуелни ефекат или сликовитост Лонгиновог писаног текста у непосредној је вези са изванредним сликарским талентом тог монаха. Претпоставља се да је зограф Лонгин исписао још неколико књига, те корпус његових рукописа тек треба утврдити – приписују му се и делови једног уништеног минеја (Београд, Стара Народна библиотека, бр. 70) из Кијева у Метохији.³⁹

Извесна сазнања о милешевском скрипторију и стању манастирске библиотеке у XVII веку пружају записи јеромонаха Захарија. У једном од три рукописа која је исписао милешевски монах казује да је „нуждом почео преписивати књиге“ када је Милешева пала „под бостан Исмаилићана“.

Дуж речног тока Лима од XII до XIV века негована је значајна културна традиција на српскословенском језику. У последњој четвртини XIV века у Бијелом Пољу вољом непознатог ктитора подигнут је манастир Светог Николе – Никољац, док се активност његовог скрипторија помиње тек у првој половини XVI века. У том скрипторију поп Радослав преписао је *Дела айосиолска* 1524. године (Никољац 13), те се тај рукопис сматра најстаријим спомеником овог преписивачког средишта. У њему је између 1515. и 1525. године заједничким трудом презвитера Ратка и попа Оливера настала и књига четворојеванђеља. Писарски опус попа Оливера, у који улази пет четворојеванђеља, указује на то да се овај писар посебно специјализовао за преписивање најзначајније богослужбене књиге, у то време најпотребније. При томе, врло је могуће да су презвитери Радослав/Ратко и Оливер били и путујући писари који су оставили писарске трагове у различитим српским крајевима. У Никољцу је настало и репрезентативно *Беочинско четворојеванђеље* (ПБ 262, кат. бр. 61). Књигу је преписао свечаним писмом поп Цветко 1560. године у Никољцу за манастир Беочин. У скрипторију манастира Светог Николе у XVI веку радили су и путујући писари Симеон и Вук. Идентификовано је пет Симеонових књига, од којих је једна писана у Никољцу (Софија, НБКМ, 872), док се три везују за духовна средишта на Косову.⁴⁰

У манастиру Заступу током 1537. и 1538. био је организован привремени скрипториј. Преписивачка делатност одвијала се при заступској цркви посвећеној светом арханђелу Михаилу, док је повод преписивачкој активности била обнова друге заступске цркве – храма посвећеног светом Николи. Програм обнове заступске цркве заснивао се на једновременом живописању храма и преписивању књига. У исписивању (комплета) минеја и једног пролога учествовало је неколико именом познатих писара – поп Никола из Никољ-

³⁹ С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 19; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Београд 1965, 56, нап. 178. О Лонгину в. и И. Шпадијер, Б. Тодић, *Појава свесираних уметничких индивидуалности – Лонгин, у: Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд 2016, 565–573.

⁴⁰ Уп. С. Пејић, *Црква Светиој Николе у Никољцу*, Београд 2014; К. Мано-Зиси, *Рукописне књиге Полимља у XVI веку (Прилој реконструкцији писаној наслеђа Полимља)*, Милешевски записи 6 (2005) 119–140.

ца, јеромонах Никифор, дијак Јован, јеромонах Сава – као и још шесторица њихових (анонимних) сарадника. К. Мано-Зиси претпоставља да би један од тих непознатих писара из заступске скупине могао бити јерођакон Андоније, који је у блиско време радио на препису Богородичника. Према запису из 1726. у Прологу који је преписао поп Никола 1537. године, заступски манастир је запустео, а његове књиге пренете су у манастир Никољац.

Писарску радионицу манастира Свете Тројице пљеваљске у XVI веку обликовала су, пре свега, двојица преписивача – јеромонах Сава и дијак Јован. Из пера јеромонаха Саве, чија је активност омеђена годинама 1537. и 1545, потекло је дванаест рукописних састава, углавном богослужбених. Ослобођеност потеза издваја се као основна црта Савиног писма, док се „његове књиге одликују мноштвом маштовитих и духовитих графичких решења“.⁴¹ Препознатљив по потпису „грешни и мањи од свих“, дијак Јован преписао је укупно четрнаест рукописа, насталих у скрипторију Свете Тројице, Заступу, Светој Богородици Хвостанској и манастиру Свете Богородице на Цетињу. Јеромонах Сава и дијак Јован сарађивали су у преписивању неколико кодекса. Ипак, можда се по посебности настанка може издвојити рукопис Стиховног пролога за септембар–фебруар (Пљевља 3). Тај кодекс је у манастиру Свете Тројице почео да исписује јеромонах Сава, али је смрт осујетила његов подухват, па је рукопис довршио његов сабрат дијак Јован.

У XVII веку у манастиру Свете Тројице познати преписивач Гаврило Тројичанин организовао је једну од најуспелијих писарских радионица тог раздобља. Из Гаврилове преписивачке школе потекло је једанаест рукописа. Највећи део Псалтира с последовањем (кат. бр. 83) који је настао 1643. године у тројичком скрипторију преписао је управо Гаврило, оставивши потпис тајном азбуком. Тај кодекс се нарочито издваја својим минијатурама, које је насликао Јован, најзначајнији српски сликар тог времена. Гаврило Тројичанин је такође 1649. преписао Шестоднев са Хришћанском топографијом Козме Индикоплова (кат. бр. 85), чије је илустрације израдио Андреја Раичевић.

Преписивачка делатност била је развијена и у другим манастирима и црквама тог краја. У манастиру Вранштици деловали су дијак Вук из Никољ-Пазара, врстан калиграф, инок Дионисије и таха Антоније. Преписивање је било организовано и у манастиру Куманици, где су преписивали јеромонах Висарион и поп Михаило. Манастир је познат по чувеном *Куманичком четијоројеванђељу* (Архив САНУ 69, кат. бр. 19), непознате провенијенције. Важно духовно место у Полимљу у XVI веку био је и манастир Шудикова. У њему је радио јеромонах Данило, који је преписао четири кодекса.

Током XVI столећа у Ариљу је развијен скрипториј у којем су писане и повезиване књиге. Два рукописа, *Минеј за март* из 1565–1575. године и *Минеј за јун* из 1568. године, исписана су у храму Светог Ахилија у Ариљу руком многогрешног таха Никифора, при игуману кир Висариону. Оба рукописа чувају се у збирци Пећке патријаршије (Рс 34 и 40). Из XVII века сачуван је само један ариљски препис – одломак Житија преподобног Теодора Студита (НБС 597).

⁴¹ Л. Цернић, *Писари Сава и Јован, у: Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, 256.

У Крагову је током XVI столећа српска писана реч негована у оквирима рада писарске школе протопопа Јована. Преписивач и илуминатор протопоп Јован деловао је од 1526. до 1583. године и у том периоду преписао је неколико кодекса, међу њима највише четворојеванђеља. Поп Јован је имао и двојицу ученика, Петра и Лазара, које је припремао за свештенички позив и подучавао преписивању књига.

Сачувани рукописи овчарско-кабларских манастира упућују на чињеницу да су се у XVI и XVII веку преписивале првенствено богослужбене књиге (јеванђеља, псалтири, минеји, триоди и октоиси), односно да се „радило само на томе да се сачува од пропасти наслеђе које је створено у прошлости, да се преписивањем умножи, у првом реду да се цркве и манастири снабдевају потребним књигама“.⁴² Према сачуваним записима, књиге су писане у манастирима Никољу, Јовању, Благовештењу, Вазнесењу, Преображењу и Савињу. Најстаријим преписом сматра се *Никољско четворојеванђеље*, кодекс с краја XIV века, за које се претпоставља да је писано у манастиру Никољу, мада палеографске особине рукописа указују на писарску традицију босанског скрипторија. Током XVI века у Никољу су радили Дмитрашин дијак и јеромонах Исаија, у Преображењу је деловао јеромонах Данил, у Јовању монах Никифор, а у Вазнесењу игуман јеромонах Силвестер. Почетком XVII столећа, 1608. године, у цркви Благовештења преписано је тзв. *Каранско четворојеванђеље* (кат. бр. 75). Књига је настала као резултат рада двојице писара – свештеника Вука и световног мајстора калиграфа. Током прве деценије XVII века у Никољу је радио и хиландарски монах Аверкије, који је за време игумана кир Леонтија преписао *Тройјеснец*. У манастиру Никољу је, поред преписивачке активности, током два века обнове српске писмености био развијен и граверски занат.

На Дрини је вољом непознатог ктитора подигнут манастир Рача са црквом посвећеном Вазнесењу Христовом. Премда се не зна поуздано када је у манастиру Рачи отпочето с преписивањем књига, на основу сачуваних кодекса почетак рада рачанског скрипторија смешта се у четрдесете године XVII века. Према записима, књиге су преписиване у манастиру Рачи и у скиту Светог Ђорђа у месту званом Бања. Већином су то биле књиге за црквене потребе. До Велике сеобе Срба (1690) у Рачи на Дрини радили су Киријак, Христофор и Висарион. Књиге префињеног преписивача и илуминатора црквених књига Христофора Рачанина местом настанка везују се за скит у Бањи. Захваљујући палеографским проучавањима, до сада је идентификовано седамнаест Христофорових рукописа: осам сигнураних рукописа, којима је на основу анализе писма и илуминације придодато још девет.⁴³

После Велике сеобе рачанска преписивачка школа измешта се у Угарску, па у српским скрипторијима северно од Саве и Дунава делују Кипријан, Јеротеј, Максим и Григорије. При храму Светог Луке у Сентандреји Кипријан Рачанин основао је књижевну

⁴² Д. Поповић, *Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира*, Зборник радова Народног музеја 7 (Чачак 1976) 82.

⁴³ О Христофору Рачанину в. З. Ракић, *Српска минијатурија XVI и XVII века*, Београд 2012, 178–185; в. и И. Шпадијер, *Свети Пејтар Коришки у старој српској књижевности*, Београд 2014, 120–122 (с наведеном литературом).

школу у којој су преписиване књиге за црквене потребе и у којој је у исто време негован ликовни израз. „Према старијим изворима, Кипријан је ’прикупио’ око себе ’већи број’ калуђера, ’неколико добро писмених калуђера’, ’известан број писменијех калуђера’, који су у школи стицали књижевна и сликарска знања, а касније се називали његовим ученицима.“⁴⁴ Надахнут житијима српских владара и светитеља, Кипријан је у два наврата (1691/1692. и 1694) писао у Сентаandreји *Саборник* – Зборник житија и служби српских светих (САНУ 124). Из његовог пера потекли су и рукопис *Синхолоије*, затим службе и житија светаца и прва свешчица Архиепископског чиновника (НБС РС 640, кат. бр. 94). Атрибутивним методом Љ. Васиљев је установила да су у рукописању Псалтира с последовањем (САНУ 155) учествовале две руке: Кипријанова и Христофора Рачанина. Рукопис је настао у скиту Светог Ђорђа, па је то једини кодекс који Кипријану везује за рачански скрипториј на Дрини.

Након 1690. године, када су многи светогорски, милешевски и рачански монаси напустили матичне манастире, српска писменост негована је у новообразованим скрипторијама северно од Саве и Дунава. Преписивање књига одвијало се највише при фрушкогорским манастирима Крушедолу, Беочину, Шишатовцу, Великој и Малој Ремети, док је писарска делатност у Хопову била нешто развијенија.

* * *

Прегледом преписивачких средишта од XII до XVII века успоставља се општа слика књижне продукције на српскословенском језику. Настајање старе српске књиге умногоме је било условљено околностима рада скрипторија на широком простору српске духовности. Извесно је да су неке скрипторије обележили радови врских писара, односно изузетни споменици. Појава путујућих писара, као и преношење појединих кодекса од једног до другог духовног средишта, потцртава непрестане и живе везе између удаљених скрипторија. У свеопштој духовној атмосфери, која је попут мреже повезивала удаљене крајеве српских говора, активношћу образованих и угледних ентузијаста обликоване су јединствене писарске традиције. О њиховим културним донетима сведочи завидно рукописно наслеђе, које изнова побуђује интересовање проучавалаца из различитих научних области. Премда су досадашњим истраживањима учињени велики напори у осветљавању средњовековних скрипторија, проучавања ове врсте тек предстоје – јер тек када се реконструише делатност сваког скрипторија, како наводи Д. Богдановић, биће могуће утврдити фондове старих библиотека, а самим тим и обликовати знања о целокупном српском рукописном наслеђу.

⁴⁴ К. Шкорић, *О Рачи и Рачанима*, у: *Синхолоија Кипријана Рачанина*, Нови Сад 1996, 20.

MILENA DAVIDOVIĆ

SERBIAN SCRIPTORIA – TWELFTH TO SEVENTEENTH CENTURY

The word scriptorium, of Latin origin, denotes first of all “a copying workshop in a mediaeval monastery”¹ where mediaeval charters, liturgical texts, theological literature and texts for other purposes were written or copied. However, scholars frequently use the word *scriptorium* in the meaning of the copying practice of one scribe or a circle of copyists, whose work is related to a certain spiritual space. With regard to literary production, the period between the twelfth and seventeenth centuries is marked, on the one hand, with organised, even professional management of the copying activity in developed scriptoria or copying centres, and on the other, the mentioned period records data on copying tasks undertaken erratically and, when necessary, in smaller spiritual and cultural centres. Apart from that, it is supposed that such a centre, with a certain number of books in its library, must have had its own scriptorium. Therefore, the term scriptorium assumes every recorded copying activity with more or less known time and place when and where it evolved.

The importance of a systematic and thorough research of Serbian scriptoria was first emphasised by Dimitrije Bogdanović who believed that the reconstruction of the funds of Serbian manuscripts “is only a precondition for more profound scholarly studies of the manuscript books heritage in order to discover their true cultural significance”.² Studies of the mediaeval copying centres can be approached on different levels. The productivity and working circumstances of a copying workshop can be observed within a certain period, i.e. diachronically, through a longer interval, from foundation to a certain moment in history. The work of Serbian mediaeval scriptoria can be enlightened by studies of individual copying traditions, in other words by following the copying engagements of individual scribes of the “inky” middle ages, separately or in connection with other copying centres.

Copying of books in scriptoria was predominantly entrusted to outstanding individuals. Chosen most frequently from among the monastery brotherhoods or educated clergy, the mediaeval copyists approached their tasks with a particular reverence to the book. Scribes’ associates were illuminators and miniaturists, in charge of the artistic outlay of the book.

¹ И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза* (Dictionary of Foreign Words and Idioms), Нови Сад 2008, 1156.

² Д. Богдановић, *Сјај српске рукописна књија и проблем реконструкције њених фондова*, in: *Судије из српске средњовековне књижевности*, ed. Т. Суботин-Голубовић, Београд 1998, 87.

The combined efforts of scribes and illuminators emphasise the fact that mediaeval scriptoria developed into true artistic studios. A scribe and an illuminator could be one person and in that case it was an exceptionally educated mediaeval man, but usually both a scribe and a miniaturist worked on one codex. When copying the text of the book, the scribe would leave blank spaces for illustrations, miniatures or decorative initials which would then be painted by the illustrator. Old manuscripts in the Serbian scriptoria were the results of co-operation between the scribe and the illuminator.

THE FIRST KNOWN SCRIPTORIA IN THE TWELFTH CENTURY. Literacy in the Serbian-Slavonic language was marked in the twelfth century by two monumental Cyrillic works, representative of the copying traditions from Zeta and Hum and the Raška (Rascian) scriptorium. Hum and Zeta attained literary maturity in the most ornate Serbian manuscript from the middle ages – *Miroslav's Gospel* (Cat. No. 1). The one hundred and eighty one parchment sheets were written in two hands in the last decades of the twelfth century. The codex was prepared for Prince Miroslav, son of Zavida, for the Church of St Peter on the River Lim, the foundation of the governor of Hum, built in the second half of the twelfth century. Littoral elements in the language and the style of painting and closeness to the Glagolitic initials support the hypothesis that *Miroslav's Gospel* can be related to one of the scriptoria in the vicinity of the sea. Decorated with miniatures and initials in red and black colour the *Gospel* speaks about the Hum scriptorium in a number of different aspects. A smaller part of the text was written by Grigorije (Gregory) a scribe, while the major part was written by an unknown scribe. Orthographic analysis of the book shows the replacement of the older orthographic paradigm with a more recent one – the Rascian orthography, and Glagolitic script was gradually replaced by Cyrillic.

In his studies of Cyrillic calligraphy Dimitrije Bogdanović noticed that the main scribe of the Hum book, conditionally called *Varsameleon* “used the quill sharpened as those in the Latin scriptoria, in ‘angular’ Benevento style and therefore had elongated and thinner strokes”.³ Thus, it is certain that the main scribe who wrote *Miroslav's Gospel* was a skilled calligrapher and knew well the writing tools. Apart from that, the artistic outlay of the codex indicates an intersection of two ornamental traditions, and therefore the book made for the governor of Hum was the result of the cultural circumstances in Hum in the late twelfth century with a symbiosis of Old Slavonic writing tradition and the Western cultural influences.

Towards the end of the twelfth century, at the time of turbulent political relations around the throne of the Serbian *županija*, a parchment Gospel was written for the ruler from the Nemanjić dynasty in the Rascian scriptorium, known in scholarship as *Vukan's Gospel*. State affairs left marks on the manuscript as evidenced by the notorious place of erasure which actualises again the question: who was the *Gospel* written for? According to the inscription

³ Д. Богдановић, *Развој ћирилској писма у Србији до XV века*, in: *Студије из српске средњовековне књижевности*, 133.

at the end of the manuscript, one of the writers of *Vukan's Gospel* signed his name as elder Simeon, who was one of the five (or even eight) scribes who copied the Rascian book. The note by the monk/elder Simeon reveals that the copying was finished “in Peć” (*peć* = *pećina*, cave). Namely, the manuscript of *Vukan's Gospel* was made by a number of scribes in one of the caves or hermitages in the vicinity of the Church of St Archangel Michael in Ras. According to Danica and Marko Popović, the codex could have been copied in Eagle's Cave, which is larger in comparison to other two hermitages. The solution of the toponym from the inscription confirms the so called cave monasticism, organised in the oldest phase in the building of the monastery dedicated to Holy Archangels. Erected close to the Old Ras and adapted to the existing situation, the *lavra* or anchorite type of monastic organisation in the monastery of St Archangel Michael is an inherited but altered matrix of hermitic monasticism originating from Palestine in the fourth and fifth centuries. The *lavra* type of monasticism in that particular monastery is confirmed by the results of archaeological digging – the absence of a refectory, isolated cave-hermitages connected with paths, and the garden tended for centuries as an allegory of heaven. However, the inscription of old man Simeon has a much broader significance because it confirms one of important functions of cave and all other anchorite communities. “The way of life of the hermits and the fact that very often they belonged to the monastic elite, made these communities powerful literary and copying centres.”⁴ Also, one should neglect the fact that caves in the *lavra* type of monasticism were supposed to accommodate not one but two or three members of the community, as directly confirmed by St Sava in his *Karyes Typikon*. This also brings about the issue of the alteration of the monk/elder Simeon and Djordje Trifunović was the first who drew attention to the double (self) titling of Simeon because he thought that “old man” can be a synonym for monk but also for someone who had long worn a monk's habit.⁵ On the other hand, Danica Popović believes that “cells/*kellion* were autonomous, with the ‘elder’ as the head, someone who was of proven spiritual authority”.⁶ Those living carriers of sanctity were exceptionally trusted by the rulers from the Komnenos dynasty. These anchorites, chosen from the best monastic circles, were symbolic embodiments of the spiritual strength the defence of the state depended upon; this must have led researchers to conclude that “Simeon was a true representative of the monastic elite from the time of the Komnenos, obviously a participant in the political affairs of his time and had previously covered the defined path from coenobite to anchorite and was at last ‘honoured’ with the highest distinction – life of a stylite, understood in the then current meaning of the term”.⁷ As a respected person at the Nemanjić court, old man Simeon was a personality of crucial importance

⁴ Д. Поповић, М. Поповић, *Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу*, Новопазарски зборник 22 (Нови Пазар 1998) 48.

⁵ Cf. Ђ. Трифуновић, *Ка њочецима српске њисменосији*, Београд 2001; idem, *Са свејојорских извора*, Београд 2004.

⁶ Д. Поповић, *Монах-ѡусишњак*, in: *Привајни живој у српским земљама средњеј века*, ed. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 555.

⁷ Д. Поповић, М. Поповић, *Пећинска лавра Арханђела Михаила у Расу*, 51.

for the understanding of the early activity of Rascian scriptorium. Old Simeon, as the head of the cell-hermitage, was not only in charge of life in the cell but was directly supervising the copying and, together with a few other members of the community, wrote the manuscript of *Vukan's Gospel*.

SCRIPTORIAL CENTRES IN THE THIRTEENTH CENTURY. Miroslav's and Vukan's Gospels instigated the development of literacy in the Serbian recension of Church Slavonic language, so that the continuity of the Serbian manuscript tradition can be followed even further – from the thirteenth to the seventeenth century. Burdened by unfavourable circumstances certain copying centres ceased to exist in those five centuries, but new were opened establishing firm foundations for uniform scriptoria traditions, while exceptional ones, such as the Hilandar and Karyes scriptoria or the Dečani literary centre were able to resist the social-historical challenges in different periods and continuously fostered the written word for many centuries. The work of Serbian mediaeval scriptoria can be observed in the intersection of temporal periods from the thirteenth to the seventeenth century and the spatial framework within which the manuscripts were produced.

By the end of the twelfth century the Serbian monastery of Hilandar was built on the remnants of a former Greek monastery on the Greek Mount Athos. Immediately after its foundation it became the most important centre of Serbian literacy in general. The literary tradition of Hilandar developed far from the home country – the central Serbian territories. The foundation charter was issued to the new monastery and St Sava wrote in the monastery in 1199 the Hilandar Typikon – a list of rules and regulations about the arrangement of monastic life. In this legal document Sava mentioned, among other things, the offering of books to a new monastery on the occasion of its foundation and this indicates that Hilandar had its own library from the very beginning. The Hilandar Typikon that regulated the rights and obligations of the monastery as well as the life in the Serbian community, is in fact an adapted translation of the Euvergetid Typikon. Working on its contents St Sava acted first as a translator, then a collector and innovator/author, but also as the first known Serbian writer. He dedicated chapters 21 and 22 to the organisation of copying, the relationship towards books and the keeping of the monastery treasury. While chapter 21 contains a “codex on stores, icons and church books”, the following stipulation is dedicated to “the registering of everything that should be recorded”, and obliges the scribes “to be impeccable and without reproach” in performing their tasks.⁸ With the Hilandar Typikon⁹ Nemanja's youngest son set the translation, redaction and editorial basics of the Hilandar scriptorium, with a particular emphasis on the personality of the copyist.

Hilandar scriptorium was also the place where the first works of Serbian hagiography and hymnography were made. The Hilandar Typikon comprises a Short Life of Simeon Ne-

⁸ *Сабрани списи / свети Сава*, ed. Д. Богдановић, Београд 2008, 83.

⁹ An early copy of the Hilandar typikon is kept in the monastery library under signature AS 156.

manja, and for the first commemoration of Simeon's death on Mount Athos, "Sava was able to write the first hymns dedicated to the saint... The celebration of Nemanja will be continued in Hilandar with the Note about his death, written after the translation of Nemanja's relics to the monastery of Studenica".¹⁰ During his second sojourn on Mount Athos in 1217, in the mature phase of his activity, Sava began the compilation for Nomocanon in order to finalise it in Thessalonica around 1220. "With this codification of the Byzantine law Serbia received the codex of a stable legal order at the beginning of the thirteenth century and became legal state with a well built-in Greek and Roman legal heritage. In that way, more than by anything else, St Sava made Serbia a state of European and Mediterranean civilisation."¹¹ It is supposed that in the Hilandar scriptorium Sava translated and edited with a group of assistants the Use of the Psalter. Hieromonach Teodosije (Theodosius) also wrote in Hilandar. According to the most recent research of Bojan Miljković and Irena Špadijer, Teodosije's activity is moved further into the past, to the last decades of the thirteenth century.¹² Although the oldest, Teodul's (Theodulus) copy of Teodosije's Life of St Sava dates from the second quarter of the fourteenth century, Teodosije's literary activity should certainly be related to the Hilandar literary centre in the thirteenth century. The present day Hilandar library contains at least three other manuscripts from the Hilandar thirteenth century scriptorium (Hilandar, 8, 22, 387).

The preserved records reveal that the copying was done in the central church, in monastic cells, but also in the towers and separate hermitages or sketes. Not far away from the Hilandar monastery, in the *pyrgos* of Saviour's Transfiguration Domentijan (Domentian) wrote in 1264 the Life of St Simeon, as commissioned by King Stefan Uroš I. One year earlier (1263) Domentijan's pupil Teodor (Theodore) copied in Saviour's tower the Hexaemeron of John the Exarch (Moscow, ГИМ, Синод, № 345) – a writer from the time of the First Bulgarian Empire. With two lengthy notes within the copy (thus deviating from the traditional structure of the genre or form of notes) Teodor Span left precious evidence about the process of copying, the relationship of the scribe to the copied text and the intertwining of the copied text and the destiny of the scribe. The unexpected position of the first note within the text underlines the specific conceptual stream of this scholar: the first note is at the same a preparation for the second, at the end of the book, which emphasises as counterpoint the act of writing itself. Somewhere around the middle of the book Teodor left details about the manuscript he was copying, while the second note was written in the style of a confession. The misfortune of the very young and yet beardless (*σπανός*) pupil of Domentijan was

¹⁰ И. Шпадијер, *Светиојорска баштина*, Београд 2015, 22–23.

¹¹ *Сабрани списи / свейи Сава*, 11.

¹² Сф. Б. Миљковић, *Жиција свейи Саве као извори за историју средњовековне умениносии*, Београд 2008; И. Шпадијер, *Трајом свейиојорских ирејиса Теодосија Хиландарца*, in: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живоји, књижевносии, умениносии и архийекијура*, ed. В. Кораћ, Београд 2000, 381–386; И. Шпадијер, *Хронолошки оквири књижевној рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 76 (2010) 3–15.

caused by the stipulations of the Athonite Typikon strictly prohibiting the very young and inexperienced, as well as eunuchs from staying on Mount Athos.

Established owing to St Sava's endeavours, the Karyes *kellion* became the location for book copying soon after its foundation in the Athonite administrative centre – Karyes. Although a separate monastic unit spatially distanced from the centre of Serbian monasticism in Athos, the scriptorium was always spiritually related to Hilandar. According to Mirjana Živojinović, “its exceptional position was primarily contained in its relative autonomy towards the Hilandar monastery, to which it belonged, and the larger territory where it was situated (...) All the privileges it subsequently received in contrast to other cells were only the continuation of the original autonomy Sava's cell acquired at the very beginning”.¹³ In the hesychasm of Karyes (*kellion*, hermitage, scriptorium, silent room) Sava wrote in 1199 the Karyes Typikon which regulated the monastic life in the scriptorium. By the stipulations of the Karyes Typikon the silent room could accommodate two or three monks, chosen from the Hilandar brotherhood. “Before and after writing the prayer regulations were read meaning that the scribe, alone or with his ‘company’ had in the *kellion* not only icons, but also icon lamps and icon candles, at least some reference books, then a general library of comparative materials and different ‘quotations’ necessary for the copying.”¹⁴ By the charter issued by King Stefan Uroš I Sava's contemporary, Domentijan, wrote the Life of St Sava in the scriptorium in 1253/1254. Teodul's Octoechos (Hilandar 158) written by “wretched” Teodul in the third quarter of the thirteenth century was also of Karyes provenance.

With the translation of Simeon's relics from Hilandar to Studenica, Sava founded in Nemanja's endowment monastery not only an important literary centre but also a scriptorium. The newly built and not yet fresco-painted completely, the Studenica monastery must have had from the very beginning a certain number of liturgical books, ready for the first services in the church. As the most respected monastery and one of the royal Serbian churches, Studenica certainly had “books which had the best illuminations and bindings”.¹⁵ Studenica was in the centre of the activities evolving around Sava's translations and editorial work and the setting of the Rascian orthographic paradigm. Two codices undoubtedly written in the monastery have been preserved from the oldest period of the Studenica scriptorium: the parchment fragment of Pentecostarion (Plovdiv, БИВ, № 275), for which Nadežda Sindik assumes to have been written by someone from the Nemanjić dynasty during the reign of Stefan Uroš I, and the manuscript of the Sermon of Constantine the Bulgarian presbyter (Saint-Petersburg, РНБ, Гильфердинг, № 32) written by Dragoman the scribe in 1286. Two additional manuscripts could also be of Studenica provenance: the Menologion of the metropolitan Constantine of Mocissius (Zagreb, HAZU Archives III 6 c) from the late thirteenth century and a sheet of parchment preserved in the manuscript of the Leitourgikon from the fifteenth century.

¹³ М. Живојиновић, *Свејојорске келије и њихови*, Београд 1972, 164.

¹⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 40.

¹⁵ Н. Синдик, *Библиотека. Каталог*, in: *Благо манасиџра Сјуденице*, ed. В. Ђурић, Београд 1988, 174.

The Belgrade Prophetologion (НБС Рс 652 and a fragment Рс 2, Cat. No. 2) from the first quarter of the thirteenth century (1200/1225) could also be documents from the legacy of the oldest manuscript tradition of the Rascian scriptorium. The strict calligraphy of the writing and the “appearance of almost identical strokes in shorter fragments of Vukan’s Gospel”¹⁶ prompted Biljana Jovanović-Stipčević to relate the origins of the Belgrade Prophetologion to Ras, then the centre of the Serbian state which was located further north. This assumption about the provenance of the codex is additionally supported by the orthographic norms consistently applied in Prophetologion and therefore evidence of the existence of an important scriptorium in the Serbian territories in early thirteenth century.

The copying activity in Zeta and Hum in the thirteenth century is documented by two manuscripts: Bratko’s Menaion (НБС Рс 647, Cat. No. 4) from the second quarter of the thirteenth century and the oldest copy of Sava’s *Nomocanon* – the *Krmčija* of Ilovica from 1262. According to the note of Bogdan the scribe, the copy of Sava’s *Krmčija* was commissioned by Neofit, the metropolitan of Zeta for the Church of St Michael in Ilovica – assumed to have been the monastery of the Holy Archangels at Prevlaka with supposedly a well-developed scriptorium. On the other hand, the oldest of the four works comprising Bratko’s Menaion was written by Bratko the scribe during the reign of King Vladislav. Although there is no trace of its origins in any of the notes, certain orthographic and palaeographic features of the book indicate its relationship to the tradition of Zeta and Hum. The basic scripture of Bratko’s Menaion show certain similarities to the writing of another, unknown scribe of Ilovica *Krmčija*. Numerous Russian words as singular lexical characteristic of Bratko’s Menaion and the copy of Sava’s *Krmčija*, were for a long time read as indications of Russian models. Lucija Cerinić used the attributive method to identify the unknown scribe of the Ilovica *Krmčija* who wrote the text of *Krmčija* in the Serbian version, leaving traces of the Russian language. In other words, two scribes of different linguistic provenance were working in different periods (thirty years apart) on one copy (of the Ilovica *Krmčija*) and the original was not in Russian, but the linguistic features of the Russian scribe inadvertently entered the copy of the document. On the basis of the similarity between Bratko’s Menaion and *Krmčija* of Ilovica, the basic text of the Menaion could also be attributed to the other copyist of the *Krmčija*. If this assumption is confirmed by future research, it could be concluded that Bratko’s Menaion and Ilovica *Krmčija* were made within the same tradition fostered in the interval of thirty years by two known copyists, Bratko, the scribe with admixtures of Russian, and Bogdan.

A scriptorium was also attached to the church in Arilje, dedicated to St Achileus, from its construction during the reign of King Dragutin. “The latest archaeological studies have shown that it was a large monastic complex, originally erected much earlier, in the twelfth century. The old Church of St Achileus in the region of mediaeval Moravice, must have been very respected when in 1220, on the occasion of the establishment of bishoprics of the au-

¹⁶ Б. Јовановић-Стипчевић, *Београдски њаримејник: њочейак XIII века. Текстї са криїтичким айараїїом*, Београд 2005, 9.

tonomous Serbian archbishopric, St Sava decided to place there the centre of the Moravica bishopric.¹⁷ Two parchment sheets of the Psalterion (HBC Pc 589, Cat. No. 9) could have been written in the Arilje scriptorium in the thirteenth century. The larger part of the Psalterion is kept in the University Library *Svetozar Marković* in Belgrade (УБ 36, Cat. No. 9) and several sheets of the codex are kept in the Museum of the Serbian Orthodox church (sign. 331, Cat. No. 9).

THE CLIMAX OF COPYING ACTIVITIES – FOURTEENTH CENTURY. In the fourteenth century there was an intensified activity in the scriptoria and this period can rightly be called the Golden Age of Serbian literacy. The first part of the century was marked by literary works and copying graciously supported by King Stefan Uroš Milutin, then his son Stefan Dečanski and the king, later emperor, Stefan Dušan. When Serres was won Mount Athos came under the jurisdiction of the Serbian Serres state and the rule of Dušan. At that time the respect of the Serbian monks on Mount Athos received a special impulse: spiritual heads of Athonite monasteries and legal advisors were chosen from among the Serbian monks. Dušan the Great presented the then empty Russian monastery of St Panteleimon several rural properties, and as abbot appointed the Hilandar elder Isaija (Isaiah) who had translated the text by Pseudo-Dionysius the Areopagite. The oldest copy of this work in the Serbian language was the so called *Arhangelski*, believed to be from the time of Isaija (1370/1371) and Isaija could have been one of the two scribes. This Hilandar monk lived and worked at the time when the Serbian state and spirituality in Serbia reached the climax, just as soon afterwards he became the contemporary of the first signs of the fall of the Serbian Empire. Copying of books in the Russian monastery was organised and performed at the time when Isaija was the abbot. Grigorije, the scribe, was commissioned by Isaija the abbot to copy in Panteleimon or Hilandar the Tetraevangelion (Hilandar 11). Since this scribe was supposed to have copied another Hilandar codex (Hilandar 80) it could be that the Tetraevangelion was written in Hilandar for the monastery of St Panteleimon, although Katarina Mano-Zisi rightly underlines that it was “only a technical question where the book was really written”¹⁸ – because it was written in the tradition of the Hilandar scriptorium.

The approval of the teachings of Gregory Palamas at the Council of Constantinople (1351) led to a more pronounced turning of the Athonites to hesychasm. Participation in the contemporary theological currents assumed an exceptional practice in translations performed in Athonite scriptoria, and Hilandar scribe took part in the translations and editorial tasks of works by contemporary Byzantine authors and philosophers. The hesychastic Collection of Treatises by Grigorije Palamas (Dečani 88, Cat. No. 26), which came from the Hilandar scriptorium, is important not only because it follows the then spiritual currents but also “because it contains some texts not preserved in their original Greek versions so that this is a valuable source for the stud-

¹⁷ Т. Суботин-Голубовић, *Кули свейої Ахилија Ларискої*, Зборник радова Византолошког института 26 (1987) 22.

¹⁸ К. Мано-Зиси, *Хиландарски ѿсари књиѧа из времена Срѧскої царсѧѧѧа*, in: *Осам векова Хиландара*, 393.

ies of hesychasm in general”.¹⁹ Theoretical texts of the dogmatic-polemic and ascetic-hesychastic literature required, as D. Bogdanović assumes, good understanding and careful interpretation of complex, abstract concepts enriching the Serbian literary language.

The notes scribes left on manuscripts of that period confirm that in the fourteenth century a group of expert copyists was diligently at work in the Hilandar scriptorium and there was “an evident betterment of the quality of scribes who must have had better skills and education in order to participate with understanding in that great literary restoration”.²⁰ Two scribes known under the name of Roman worked in the Hilandar scriptorium in the second quarter of the fourteenth century. Roman I signed his name as the author of the so called Roman Typikon from 1331 (Berlin, SBB WUK. 49) and several other books kept in Hilandar (Hilandar 9, 160 and 3/1). As ordered by the Hilandar abbot Dorotej, the Lectionary of monk Roman (Hilandar 9, Cat. No. 15) was soon after the copying illustrated by miniature images of the evangelists covering the whole pages of the codex. The other Roman appeared as the scribe of the Psalterion from the mid-fourteenth century (Hilandar 79) and the major part of the Small Euchologion from almost the same period (Krka 25).

In mid-century, probably in Hilandar, the luxurious Lectionary was written by the Hilandar scribe Teoktist (Hilandar 14, Cat. No. 20). At this time Stanko, (the wretched) Rajko and Jov(an) were active in the Hilandar scriptorium, while the third quarter of the century was marked by the works of Damjan, the scribe. Copying activity of Jovan the *anagnostes* (scribe, grammatic) can be followed from the 1350s to 1380s. Scores of Hilandar codices reveal high quality of copying skills of *anagnostes* Jovan, characterised by a balanced feeling for decorations. Jovan was the chief scribe in the copying of the Collection of ascetic and hagiographic texts (Hilandar 472) but he worked with the monk Dionisije (Dionysus) and the reputation of this Hilandar monk is indirectly confirmed by his cooperation with Jovan, the scribe.

In the second half of that century *taha* Marko was also engaged in the Hilandar scriptorium. Of particular interest among his manuscripts is the Collection of Hilandar Lives with the Hilandar Typikon (HBC 17, Cat. No. 27). The production of the Hilandar scriptorium in the period 1350s–1380s was marked by the works of Jov, the monk, and his circle of almost fifteen scribes who worked with him. By fostering the copying skills in the Hilandar scriptorium, and also in Karyes for a brief period, Jov left an opus of over twenty manuscripts which prove his exceptional working potential. At the turn of the fourteen and fifteenth centuries the scribe Danilac Levooki (Danilac the Left-Eyed) also worked in Hilandar – in the last decade of the fourteenth century he copied among other works a collection of Synaxarion (Dečani 52, 53, 54) and the so called Struga Manuscript of Dušan’s Codex (Moscow, РГБ, Григ. 29/М 1732).

¹⁹ И. Шпадијер, *Рукописно наслеђе*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 118

²⁰ К. Мано-Зиси, *Анајноси Јован, хиландарски њисар друје половине XIV века*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Зборник радова са III међународне хиландарске конференције одржане од 28. до 30. марта 1989*, ed. П. Ивић, Београд 1995, 232.

In the fourteenth century monk Teodul stayed for the longest period in the Karyes *kellion*. He wrote the oldest preserved copy of Teodosije's Life of St Sava. In the period 1340/1350 one of the most renowned Hilandar scribes Simon/Simeon worked in the Karyes scriptorium. The manuscript of Simon/Simeon's *Leitourgikon* (Saint-Petersburg, РНБ, Погoд. 37) classifies "this scribe as the best example of the Hilandar calligraphic school owing to the beauty, consistency and uniformity of his handwriting/orthography".²¹ Considering the artistic outfit of the *Leitourgikon*, K. Mano-Zisi concluded that the rich decoration of the book was in harmony with the Byzantine tradition of luxurious codices from imperial scriptoria in the eleventh and twelfth centuries. The "wretched hieromonach" Makarije (Macarius) was also working in the Karyes scriptorium and in 1359, at the time of the Hilandar abbot Dorotej, as ordered by the Karyes elder Mihailo, he copied one Triodon (Panteleimon 29). In the tower of Sava's *kellion* the Hilandar scribe Jov copies for the abbot Dorotej Lenten Triod (Vienna, ANB, Cod. slav. 45).

Indirect data about the activities of the Studenica scriptorium in the fourteenth century can be found in the copy of Milutin's charter to the Church of St George at Serava near Skopje. Although researchers do not agree about the execution of the text of Milutin's charter – some believe that the King commissioned it in full from Sava, the abbot of Studenica, others think that Milutin was overseeing the work himself – "it is possible to conclude that in 1300 King Milutin appointed a commission for the renovation of the text of the monastery's old charters, since they were so much ruined by age, eaten by moths, paled and erased that the text was no longer legible".²² New copies were necessary and therefore it can be supposed that the copyists of legal sections were the best Studenica scribes of the time. Nevertheless, Milutin's decision to renew old charters was not directed only towards providing new copies as adequate replacements of the old, aged and ruined, but implied the inclusion of legal stipulations from Greek and Bulgarian charters into the text of Serbian legal documents. Such requirements could have been satisfied only by exceptionally skilled experts who knew the Greek and Bulgarian languages perfectly. The King found such men in Sava, the abbot, in Nikola Opareša and the royal scribe Dabiša. "The King ordered Dabiša to copy and to translate Greek and Bulgarian charters and write the Serbian text. Sava and Nikola controlled him and probably helped him read the old ruined texts and make new summaries."²³ The copying of old Serbian books in Studenica is also an indirect confirmation that this spiritual centre was the gathering place for the most renowned intellectuals of that age.

The status of a monastery under direct jurisdiction of the Patriarch and the definite choice of the burial place for the Serbian archbishop in the narthex of the Church of Ascension brought Mileševa great repute among the Nemanjić foundations. As a bishopric seat Mileševa must have had a relatively rich library and a well-developed scriptorium. Only two notes, one about the Mileševa Menologion from 1264 written by the abbot Spiridon, and

²¹ Мано-Зиси, *Хиландарски писари књиџа из времена Српској царсџива*, 392.

²² Синдик, *Библиоџека. Каџалоџ*, 176.

²³ *Ibid.*, 177.

the other about the copying of Nomocanon from 1295 as commissioned by Queen Jelena, are indirect evidences that a scriptorium existed in Mileševa in the thirteenth century. In the Church of Ascension a text about the transfer of Sava's relics was written for the occasion of the translation of his relics. Owing to the two scribes, Nikola and Radoslav, the oldest copy of the Service for the Translation of St Sava's relics was written on parchment in 1330. The collection of texts containing the so called Short Life of St Sava (Moscow, РГБ, 10272) from the second half of the fourteenth century was also written in Mileševa. Dimitrije Bogdanović identified three constitutive items in the manuscripts of the Short Life of St Sava, and related two to Hilandar and one to Mileševa, underlining that this text served as the basis for Domentijan's Life of St Sava. The Apostolos on parchment, one of the most beautiful books in Mileševa, is related to the monastery scriptorium in the fourteenth century. There are also two Tetraevangelia (Savina 1 and 2) with simple illuminations and graphic solutions and three manuscripts from the end of the century. In addition, the foundations for genealogy as a new literary genre were also laid in the scriptorium of the Mileševa monastery.

Bishop Grigorije wrote in Ras in 1305 the copy of the so called *Rascian Krmčija*. Grigorije's note at the end of the text underlines the devotion of the scribe to the copying and editing of books with a particular emphasis on the authority of models (archbishopric books) after which the copy was made. This note not only reveals the responsibility of the copyist towards the codex he is copying but also stresses the need to preserve the tradition of St Sava: when Serbian bishops were ordained "he gave each of them authentic copies of all the necessary ecclesiastical books and also commanded that copying in the bishoprics could be done only after those books"²⁴

A developed copying activity in the fourteenth century has been confirmed in the Dečani monastery as well because the monastery was since its foundation in direct spiritual relations with Hilandar. In the Dečani scriptorium, in the second half of the fourteenth century, the scribe Kasijan copied the Triodion, together with three associates (Dečani 61).

In the middle of the fourteenth century the town of Serres became a centre of a significant literary and copying activity. The book-loving Metropolitan Jakov (of Serres) made a significant imprint on the Serres scriptorium: he commissioned the completion of the Tetraevangelion on parchment and rassophore Kalist finished it in 1354 in the Serres cathedral of Saints Theodores. His note at the end of the book "grows into a small work of art and confirms the good literary taste of the book-lovers from Serres"²⁵

Towards the end of the fourteenth century a new copying tradition was founded around the Lake of Skadar and it was continuously applied until the end of the fifteenth century. The work of the Skadar scriptorium "evolved in several places, in churches and monasteries on little isles ('gorice') in the Lake of Skadar and its vicinity. According to the preserved re-

²⁴ *Ibid.*, 174.

²⁵ Ђ. Трифуновић, *Инок Исаија*, Крушевац 1980, 16.

cords there were Starčevo, Moračnik, Beška, Vranjina, Goričani and Krnjice. The location and the ambience of the Lake of Skadar offered exceptionally good conditions for literary and artistic creative activity and also facilitated direct contacts with the art and culture of the Littoral and Italy.²⁶ The first manuscripts were made in the Starčevo Monastery, named after the renowned elder Makarije, an eminent and learned monk who also wrote books. The Menologion from the 1370s was produced in Starčeva Gorica and the Tetraevangelion from the end of the century was of the same provenance.

FROM THE GOLDEN AGE TO THE AGE OF SLAVERY UNDER TURKS – FIFTEENTH CENTURY.

The defeats of the Serbian army, first at the River Marica (1371) and later at Kosovo Polje (1389) heralded uneasy years and turbulent periods in the history of Serbian state. In the fifteenth century, the political map of the Balkans underwent significant changes. Sad events and the fall of the Despotat were reflected on the country's spirituality and disturbances within the state were also felt on Mount Athos and influenced the cultural activity of the Hilandar monastery. Although in the first half of the fifteenth century the commotion was not yet direct, this period produced a relatively smaller number of manuscripts in Hilandar. There are two distinct characteristics of the manuscript tradition in the fifteenth century: "the best-known Hilandar copyists left for Serbia and at the beginning of the century new translations of Byzantine works appeared".²⁷ In the first decades of the fifteenth century monks Gavriilo (Gabriel) and Jakov (Jacob), and Venijamin (Benjamin) the priest, translated into the Serbian Slavonic Olympidorus's interpretations of the Book of Job, the Solomon's Book of wisdom and two Hexaemeron of John Chrysostom. Jov(an) also participated in the copying activity in the Karyes *kellion* and in 1408 he copied for the monk Dionisus the Psalterion with supplement (Hilandar 87).

In the fifteenth century temporary scriptoria were opened throughout the Despotat for the travelling scribes. Invited by despot Stefan Lazarević and his heir Djuradj Branković, eminent monks-novices from the Hilandar brotherhood, sometimes, unwillingly, left the monastery in order to bring their copying skills to the Despotat. Commissioned by the book-loving Despot Stefan Lazarević the Hilandar monk (known in scholarship as Monk from Dalša) copied the Gospel in 1428/1429 in the monastery of Annunciation in Ždrelo. At the end of this manuscript, known as the Radoslav's Gospel (Saint-Petersburg, РНБ, F. I. N 591) after the illuminator who decorated the codex – the monk from Dalša left an extensive note, a real master piece of the genre. The scribe Dositej ("also Moses" as written in the note), copied in Ljubostinja Four Books of Emperors (Odessa, УБ, А. М. Горков 1/106) while Gavriilo from Hilandar, also commissioned by the despot, edited the Slavonic translation of the Zonaras Chronicle (Moscow, РГБ, Волоколамская збирка, № 655). Despot's heir, Djuradj

²⁶ Р. Вујошевић, *Скрипториј Скардарској језера*, in: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори. Зборник радова са научној скупштини на Цетињу одржаној 26. и 27. октобра 1987. године*, ed. Д. Мартиновић, Цетиње 1989, 45.

²⁷ Шпадијер, *Рукописно наслеђе*, 118–119.

Branković also loved books. Selected scribes worked under his control in Braničevo on editing the new translation of *The Ladder of Divine Ascent* (Cat. No. 39), copied in the end by the scribe David in 1434. Ten years before, in 1422, the same scribe David wrote the basic text of the *Small Euchologion* from the Dečani manuscript (Dečani 68).

At the turn of centuries, Peć became the copying and literary centre. In the first half of the fifteenth century, the scribe Mojsije (Moses) wrote one *Archieratikon* (Dečani 126) while the beginning of the century recorded literary activities of the bishop Marko of Peć, who had spent twenty-three years together with the Patriarch of Peć Jefrem. Five literary texts make up Marko's literary opus: *The Life of Patriarch Jefrem*, *Memorial Office to Parents*, *Testimonial to the Church of St George near Peć*, *Office to Patriarch Jefrem*, and *Office to Archbishop Nikodim*.

At the beginning of the century, the so called *Psalterion of Cetinje* (Zagreb, NSN, R 3349) was made in the scriptorium at Lake Skadar. The manuscript has a specific artistic lay out. Hieromonach Mina copied in 1436 the *Tetraevangelion of Vranjina*. Two particularly important personalities of the Serbian Middle Ages lived and worked there, Nikon Jerusalemac (Nikon of Jerusalem) and Jelena Balšić. On the island of Gorica Beška, Nikon of Jerusalem copied in 1439/1440 *Hexaameron* (Savina 21) and then in 1441/1442 wrote the *Gorica Miscellany* (Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts 446, Cat. No. 42) where he incorporated parts of correspondence with Jelena Balšić. Also, two other manuscripts date from the last decades of the fifteenth century, *Anthologion* (1483) and the *Horologion* (1486).

The *Menaion of Office* was written in the 1430s in Arilje (Skopje, HYB, Mc 18) and *Menaion for the month of May* (Hilandar 230) was made in the first quarter of the fifteenth century. Owing to the efforts of Ljupka Vasiljev it has been confirmed that five sheets of the *Menaion* (Hilandar 665) with *Troparion* and *Kondakion to St Achileus* also belong to this *Menaion*. The sheets were discovered in the Hilandar collection by Djordje Sp. Radojičić.

Copying activity was noted at the turn of the fifteenth and sixteenth centuries in Belaja, a hermitage in the vicinity of Dečani, during the stay of eminent copyist Nikandar. In the last two decades of the fifteenth century Nikandar copied in Belaja the so called *Tetraevangelion of Belaja* (Dečani 18), *Psalterion with supplement* (Dečani 47) and *Menologion* (Dečani 59) – all of them from the Belaja hermitage. Copying of books was probably organised in other hermitages as well, but there are no direct sources about them as copying centres.

THE PERIOD OF CYRILLIC RENOVATION – SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES.

Despite the fact that the Serbian state was not independent but subjugated to the Turkish Empire, the production of manuscripts in the Hilandar scriptorium in the sixteenth century was proportional to the manuscript heritage from the Golden Age of Serbian literacy. However, the loss of sovereignty was felt on the cultural level as well, so that the entire period of the renovation of Serbian literacy was imbued with “a lively ‘diplomatic’ activity. Having

been left without a protector and founder in its vicinity, Hilandar monks looked towards the distant Orthodox East. They frequently travelled to Russia carrying with them important manuscripts on the basis of which they collected money for the monastery, but they also took along books as gifts, thus contributing to the multiplication of copies of certain literary works and the spreading of the cult of Serbian saints in Russia.²⁸ In the first quarter of the sixteenth century *taha* Visarion, monk Christodul and hermit Dionisije were diligently at work in the Hilandar scriptorium. Dimitrije Bogdanović noticed “a certain concentration of scribes who spoke not only about the existence of the scriptorium, the copying workshop in Hilandar towards the end of the sixteenth century but also about the real needs and possibilities of Hilandar to copy books and keep them,”²⁹ and therefore the following works of Zaharija (Hilandar 135), Varlaam (Hilandar 134), hieromonach Dionisije (Hilandar 93) and Jevtimije (Hilandar 97) were completed in the Hilandar scriptorium in the last decade of the sixteenth century.

While copying a text from the Russian source hierodeacon Mihailo wrote in 1622 in the Hilandar workshop two Sermons of John Chrysostom inspired by Matthew (Hilandar 413, 414). Hieromonach Danilo and the spiritual father Damaskin were also engaged in copying. Apart from that, the library of the Hilandar monastery enriched its fund in the seventeenth century by ordering books from other scriptoria on Mount Athos “from those Serbian scribes who lived in other monasteries or, more frequently, in sketes and cells. It was then a business relationship and the production of books was endowed with a commercial element.”³⁰ Serbian manuscripts were produced in the skete of St Ana, where the “wretched” Pahomije and rassophore Jevtimije, also in the skete of the Great Lavra where hieromonach Makarije was staying, and in the *pyrgos* of Transfiguration where the Russian Samuilo Bakačić translated from the Greek one Leitourgikon and in the *kellion* of the Holy Mother of God in the vicinity of the monastery of St Paul, where monk Vasilije (Basil) worked as a copyist.

In 1585 the wretched Grigorije (hieromonach Vasilije in the scheme) copied the manuscript Judean War by Josephus Flavius (Hilandar 280), from the Russian source. At the end of the book Grigorije left a note about his two journeys to Russia, about the benevolence of the Russian Tzar, the learning of the Russian language (“there I got used a little to the Russian language so that I could understand many Russian words in this book”) and also about the copying of the text from Russian into Serbian. Grigorije’s note proves that the Serbs on Mount Athos did not have a lot of books monks and clerics were interested in so that in search of those books, devoted individuals such as the copyist of this Karyes codex, frequently set upon long journeys. It can be concluded that the Serbian scriptoria

²⁸ *Ibid.*, 119.

²⁹ Д. Богдановић, Д. Медаковић, *Каталоги ћирилских рукописа. Старе шћимјане књиге манастира Хиландара*, Београд 1978, 23.

³⁰ *Ibid.*, 24.

were manned not only by individuals of high culture but also by real enthusiasts whose endeavours contributed to the enriching of the manuscript fund in the seventeenth century.

Renowned scribes stayed in Karyes in the seventeenth century, such as deacon Jov, hieromonach Sava, monks Timotej, Antonije and Averkije (Abercius). The most productive of them all was Averkije, a Hilandar monk originally from Herzegovina, whose copying activity was recorded in many scriptoria “because he wrote as commissioned”.³¹ Scholars engaged in the studies of manuscript heritage are particularly drawn by the “textological approach of Averkije to the copying of books”.³² His notes diligently recorded in books reveal a critically oriented scribe who “copied each of the books by comparing the text with seven or eight other manuscripts, and followed a whole system of text transfer including redaction, orthography and the degree of accurateness”.³³ Between 1615 and 1633 Averkije copied sixteen enormous codices and the largest (Karyes) group of his manuscripts was commissioned by the abbot of Hilandar Ilarion. However, his notes at the end of texts are not only the evidence of the work of a scribe but almost valuable instructions for future, inexperienced, scribes. He also noted his thoughts about the process of reading, underlining that “a scribe must find the accurately written word as required by ‘literary reason and wisdom’”. For Averkije, literary wisdom meant the entire ethics of the scribe and the reader, and he further said that the reader-critic who “measures ‘the text’ must not ridicule and erase words but appreciate the endeavour”.³⁴ The exceptional opus of monk Averkije indicates not only a devoted scribe but a copyist of great culture and erudition.

The activity of the Studenica scriptorium in the sixteenth century is exemplified today only by one manuscript – the Menaion for June from the manuscript collection of the Dragović monastery. The codex was copied in Studenica in 1531 by rassophore Grigorije as commissioned by the abbot Vasilije; Grigorije had a very unusual orthography and uneven strokes. Although self-taught, without a teacher as contained in his note, Grigorije not only corrected the text but at the same time was a very diligent disciple who tried to master the skills of writing.

In early seventeenth century the wave of renovation of library funds flooded Studenica as well and the monks directly turned to Russia. In this century, in Sava’s hermitage above Studenica, Hilandar scribe Averkije copied two codices. He copied the Psalterion with supplement (Saint-Petersburg, PHB, Q. I. 90) in 1618 and then took it to Hilandar from where the metropolitan Mardarije carried it to Russia for collecting alms. A year later, Averkije, then as hermit vowed to silence in the Studenica hermitage, copied the most important book in the monastery – the Studenica Typikon with Sava’s Life of St Simeon (Prague, BNM, IX H8). Averkije’s critical relation to the text and his subtle feeling for language and style are present in these manuscripts as well.

³¹ *Ibid.*, 23.

³² *Ibid.*, 24.

³³ *Ibid.*

³⁴ Н. Р. Синдик, *Хиландарски њисар Аверкије*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, 382.

At the beginning of the sixteenth century scribe Vladislav's workshop was situated in the Mileševa scriptorium. In 1508, in St Sava's hermitage Vladislav copied Teodosije's Life of St Sava (Sarajevo, Stara crkva 18) as commissioned by the archdeacon of Mileševa Vasilije. Very close to the copying school of Vladislav was the manuscript of Octoechos (Savina 3) and it can be assumed that the codex was also copied in the Mileševa scriptorium, just as the Book of Rulers ("Carostavnik"), the Collection of Lives of Serbian Holy Kings and Bishops since Danilo II (Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Legacy of Jovan Tomić, 14509, Cat. No. 59) copied for the Hilandar monastery by an unknown scribe from Mileševa in 1553. Towards the end of the century, monk Joasaf and a group of scribes were working in Mileševa. In 1562 hieromonach Joasaf copied the text of Synaxarion (Savina 19), while monk Teofil from the same brotherhood, took care of binding the codex. This manuscript is particularly known for "a refined feeling for differences in the textual parts of the book, as well as for underlined words that had to be specially emphasised".³⁵ Apart from that, the Triodion comprises an anti-Latin text of polemic character which unambiguously confirms direct influences of the Athonite hesychastic tradition and thereby "the refined taste and erudition of the literary circles in Mileševa".³⁶ In the sixteenth century, between 1544 and 1557 a print-shop was organised in Mileševa and three manuscript books were printed there. Still, Gutenberg's innovation did not make a significant impact on the Serbian-Slavonic literacy. The limited circulation of those printed books could not satisfy the needs of ecclesiastical life and the copying of books was done further on in the traditional way.

Longin's Akathist to the First Martyr Stephen (Dečani 138, Cat. No. 68) is also related to the Mileševa scriptorium as a literary and not only a copying centre. Prompted by Aksentije, a monk from Mileševa, Longin began his poetic work in 1592, in the Church of the Ascension. He interrupted his writing for reasons unknown to us (perhaps because of Aksentije's death), but continued two years later in Dečani "when he arrived almost to the end and finally completed it in Mileševa".³⁷ The original text of the Akathist can be used to analyse Longin as a writer and scribe. A comparison of the orthography of the Akathist with Longin's notes in a manuscript of the Tetraevangelion (Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts 4) shows certain similarities: there is a visually perceptible stylisation of letters according to the Latin grapheme S. "Letters are square and upright, written quickly and quite carelessly, with a heavy pressure on the pen. There are errors and corrections and stains made by spilled ink and cinnabar. There is also a characteristic gluing of paper over erroneously written parts, just as in the text of the Akathistnik."³⁸ The text from Dečani undoubtedly implies great haste and lack of interest of the scribe for this kind of work, as noticed by Mirjana Šakota. However, Longin's persistent writing of the same syntactic structures paradoxically reveals his (expected) inclination to perfection. Lacking the cop-

³⁵ Д. Милосављевић, *Изјубљена ризница манастира Милешеве*, Београд 2010, 196.

³⁶ *Ibid.*, 172.

³⁷ *Ibid.*, 155.

³⁸ М. Шаkota, *Прилој познавању иконописца Лонина*, Саопштења I (1956) 159.

ying skills, Longin's *dissatisfaction* with the accomplished solutions (writing, crossing out) should be understood in connection with a specifically trained icon painter's eye, particularly sensitive to the *beautiful*. Therefore, the manner in which Longin the painter writes should be interpreted in relation to the picturesque quality of the text he is reading. The visual effect or picturesqueness of Longin's written text is directly related to the exceptional painterly talent of this monk. It is supposed that Longin the icon painter wrote an additional number of books and his opus is yet to be determined – some parts of the destroyed Menaion from Kijevo in Metohija (Belgrade, Old National Library, № 70) are also attributed to him.³⁹

Indirect information about the Mileševa scriptorium and the state of monastery library in the seventeenth century can be found in the notes of hieromonach Zaharija. In one of his three manuscripts the monk of Mileševa says that he “began to copy books out of sheer necessity” when Mileševa “fell under the rule of Islamites.”

A significant cultural tradition was developed along the course of the River Lim from the twelfth to the fourteenth century. In the last quarter of the fourteenth century a monastery dedicated to St Nicholas (Nikoljac) was built in Bijelo Polje thanks to an unknown benefactor, but information about the activity of a scriptorium in that monastery dates only from the first half of the sixteenth century: there, Radoslav the priest copied the Acts of the Apostles in 1524 (Nikoljac 13), and this manuscript is considered the oldest book of the Nikoljac scriptorium. Presbyter Ratko and priest Oliver worked on the Tetraevangelion in Nikoljac. The copying opus of priest Oliver, comprising five Tetraevangelia, indicates that this scribe was specialised in copying the most important liturgical books and the most needed ones at that time. It is also possible that presbyters Radoslav/Ratko and Oliver were travelling scribes, leaving traces of their copying in various parts of Serbia. Nikoljac was also the place where the famous Beočin Tetraevangelion (ИБ 262, Cat. No. 61) was written. The book was copied in ornate script by Cvetko the priest in 1560 in Nikoljac for the monastery of Beočin. Travelling scribes Simeon and Vuk worked in the scriptorium in Nikoljac in the sixteenth century. Five books copied by Simeon have been identified, and one of them was written in Nikoljac (Sofia, НБКМ, 872), while three are related to the spiritual centres in Kosovo.⁴⁰

In 1537 and 1538 a temporary scriptorium was organised in the monastery of Zastup. The copying was done in the church dedicated to St Archangel Michael, and a direct reason for that was the renovation of the other monastery church, dedicated to St Nicholas. The renovation programme was based on simultaneous fresco painting and copying of books. Several scribes known by name were involved in the copying of one Menaion and one Me-

³⁹ С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 19; Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Београд 1965, 56, note 178. About Longin v. И. Шпадијер, Б. Тодић, *Појава свесћраних уметничких индивидуалности – Лонин*, in: *Византијско наслеђе и српска култура*, ed. Д. Поповић, Д. Војводић, Београд 2016, 565–573.

⁴⁰ Сф. С. Пејић, *Црква Светиої Николе у Никољцу*, Београд 2014; К. Мано-Зиси, *Рукописне књиге Полимља у XVI веку (Прилої реконструкцији писаної наслеђа Полимља)*, Милешевски записи 6 (2005) 119–140.

nologion: the priest Nikola from Nikoljac, hieromonach Nikifor, monk Jovan, hieromonach Sava – and six other (anonymous) associates. Katarina Mano-Zisi assumes that one of those unknown scribes could have been hierodeacon Andonije who worked on copies of Marian prayers not long before that period. According to a note from 1726 in the Menologion copied by priest Nikola in 1537, the Zastup monastery was empty and its books had been moved to the Nikoljac monastery.

In the sixteenth century, the scriptorium in the monastery of the Holy Trinity in Pljevlja rested primarily on two copyists: hieromonach Sava and monk Jovan. Hieromonach Sava was active between 1537 and 1545 and in that period he copied twelve, mostly liturgical, manuscript texts. His free strokes can be taken as the main characteristic of his orthography, while his books “contain many imaginative and witty graphic solutions”.⁴¹ Recognisable by his signature “wretched and smaller than others” monk Jovan copied fourteen manuscripts in the scriptorium of the Holy Trinity, in Zastup, in the Church of the Holy Mother of God of Hvost and the monastery of the Holy Mother of God in Cetinje. Hieromonach Sava and Jovan the monk, copied together several codices, but the manuscript of the Synaxarion in verses for September-February (Trojica 3) has a specific history. Hieromonach Sava began to copy this codex in the monastery of the Holy Trinity, but he died unexpectedly and his brother monk Jovan finished the work.

In the monastery of the Holy Trinity, in the seventeenth century, Gavriilo Trojičanin (Gavriilo of the Trinity) organised one of the most successful copying workshops of the period. Eleven manuscripts were produced in his copying school. Monk Gavriilo copied the major part of the Psalterion with supplement (from 1643, Cat. No. 83) in the Trinity scriptorium – Gavriilo signed his name in secret script. This codex stands out particularly for its miniatures, which were painted by Jovan, the most important Serbian painter of the time. In 1649, Gavriilo Trojičanin made a manuscript copy of the Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes (Cat. No. 85). The manuscript was illuminated by Andreja Raičević.

Copying activity has been registered in other monasteries and churches of this region. Scribe Vuk from Nikolj-Pazar, a skilled calligrapher, monk Dionisije and *taha* Antonije worked in the monastery of Vranštica. Copying was also organised in the Kumanica monastery where hieromonach Visarion and priest Mihailo were active. The monastery is famous for the Tetraevangelion of Kumanica of unknown provenance (Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts 69, Cat. No. 19). The Šudikova monastery was also an important spiritual centre in the Lim region in the sixteenth century. Hieromonach Danilo copied four manuscripts there.

In the sixteenth century a well-organised scriptorium was working in Arilje – books were copied and bound there. Two manuscripts, Menaion for March 1565/1575 and the Menaion for June from 1568 were written in the Church of St Achileus in Arilje by the “wretched” *taha* Nikifor and abbot Kir Visarion. Both manuscripts are kept in the collection of the

⁴¹ Л. Цернић, *Писари Сава и Јован*, in: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, 256.

Patriarchate of Peć (Pc 34 and 40). Only one copy from Arilje from the seventeenth century has been preserved – a fragment of the Life of Venerable Theodore Studite (HBC 597).

In the sixteenth century Serbian writings were produced in Kratovo in the copying school of protopriest Jovan. Protopriest Jovan, a copyist and illuminator, worked from 1526 to 1583 and copied several codices in that period, including a number of Tetraevangelia. Priest Jovan had two pupils, Petar and Lazar; he was preparing them to become priests and taught them to copy books.

The preserved manuscripts from the monasteries in the Ovčar-Kablar Gorge indicate that in the sixteenth and seventeenth century mostly liturgical books were copied (Tetraevangelia, Psalteria, Menaia, Triodia and Octoechoi), in other words, “copying was directed only towards preserving from ruin the heritage from the past, by multiplying the copies and supplying the necessary books to the monasteries”.⁴² Copying has been recorded in the monasteries of Nikolje (St Nicholas), Jovanje (St John), Blagoveštenje (Annunciation), Vaznesenje (Ascension), Preobraženje (Transfiguration) and Savinje (St Sava). The Nikolje Tetraevangelion is considered to be the oldest copy, from the late fourteenth century, supposedly written in the monastery of St Nicholas, although paleographic characteristics of the manuscript indicate the tradition of Bosnian scriptoria. In the sixteenth century Dmitrašin, the monk, and hieromonach Isaija worked in Nikolje, hieromonach Danil in Preobraženje, monk Nikifor in Jovanje, and the abbot hieromonach Silvester in Vaznesenje. At the beginning of the seventeenth century the so called Tetraevangelion of Karan (Cat. No. 75) was copied in the Church of Annunciation in 1608. Two scribes worked on the book, priest Vuk and a lay master calligrapher. Averkije, a monk from Hilandar also worked in Nikolje in the seventeenth century – when Leontije was abbot Averkije copied the Triodion. The monastery of St Nicholas was not only known for the copying activities but also for the art of engraving, developed there during the two centuries of the revival of Serbian literacy.

By the wish of an unknown benefactor the Rača monastery was built on the River Drina. Its church was devoted to the Ascension of Jesus Christ. Although it is not precisely known when the copying activity commenced in the monastery, the preserved codices indicate that the scriptorium of Rača dates from the 1640s. According to the existing notes the copying of mostly liturgical books was done in the scriptorium and the skete of St George in the place called Banja. Until the Great Exodus of the Serbs (1690) Kirijak, Hristofor and Visarion worked in Rača on the Drina but Hristofor Račanin (of Rača), a refined copyist and illuminator, most probably did his books in the skete in Banja. Paleographic research has identified seventeen manuscripts that Hristofor copied. Nine manuscripts were added to the signed eight after the analysis of the script and illuminations.⁴³

⁴² Д. Поповић, *Прејисивачка делатности овчарско-кабларских манастира*, Зборник радова Народног музеја 7 (Чачак 1976) 82.

⁴³ About Hristofor Račanin: З. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012, 178–185; в. И. Шпадијер, *Свети Пејтар Коринки у старој српској књижевности*, Београд 2014, 120–122 (with the listed bibliography).

After the Great Exodus the Rača copying school moved to Hungary; there are records that Kiprijan, Jerotej, Maksim and Grigorije worked in the Serbian scriptoria north of the Sava and the Danube. In the Church of St Luke in Sentendre Kiprijan founded a literary school where liturgical books were copied with a refined visual expression. "According to older sources Kiprijan 'gathered' 'a large number' of monks, several monks 'well versed in letters' and also some 'learned' ones, who attended the school, acquired literary and painterly skills and later called themselves his pupils."⁴⁴ Inspired by the lives of Serbian rulers and saints, Kiprijan wrote in Sentendre, on two occasions (1691/1692 and 1694) the Collection of the Lives and Offices of Serbian Saints, the so called Sabornik (CAHY 124). He also wrote the text of Stihologija, offices and lives of saints and the first handbooks of the Archieratikon (Cat. No. 94). By attribution, Lj. Vasiljev found that two persons copied the Psalterion with supplement (CAHY 155): Kiprijan and Hristofor Račanin. The manuscript was copied in the skete of St George – it would be the only codex that binds Kiprijan to the scriptorium in the monastery of Rača on the Drina.

After the events of 1690, when numerous monks from Mount Athos, Mileševa, and Rača left their original monasteries, Serbian literacy was fostered in the newly founded scriptoria north of the Sava and the Danube. Books were mostly copied in the monasteries of Fruška Gora – Krušedol, Beočin, Šišatovac, Velika and Mala Remeta. A more developed copying activity was recorded in the monastery of Hopovo.

* * *

A survey of the copying centres from the twelfth to the seventeenth century gives a general outlook of literary production in the Serbian-Slavonic language. The writing of old Serbian books was to a large extent conditioned by working circumstances in individual scriptoria over the broad territory of Serbian spirituality. It has been proved that the works of skilled scribes and exceptional manuscripts were the hallmarks of certain scriptoria. The appearance of travelling scribes and the travelling of individual codices from one to another spiritual centre underline the continuing and lively connections between distant scriptoria. In the general spiritual atmosphere which linked like a network the distant territories of the Serbian language, activities of learned and eminent enthusiasts shaped unique writing traditions. Their cultural accomplishments are confirmed by a prominent manuscript heritage, a permanent inspiration to scholars from different areas. Although previous research has invested great effort in shedding light on mediaeval scriptoria, further studies are eagerly expected. As Dimitrije Bogdanović says, only after the activity of each scriptorium has been reconstructed it will be possible to know what was kept in old libraries in order to complete the knowledge about the entire Serbian manuscript heritage.

⁴⁴ К. Шкорић, *О Рачи и Рачанима*, in: *Спихологија Киријана Рачанина*, Нови Сад 1996, 20.

СКРАЋЕНИЦЕ ЧЕШЋЕ НАВОЂЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ У КАТАЛОШКОМ ДЕЛУ

Максимовић, Српске средњовековне минијатури

Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатури*, Београд 1983.

Мирковић, Сптарине фрушкогорских манастира

Л. Мирковић, *Сптарине фрушкогорских манастира*, Београд 1931.

Опис. Дечани

Д. Богдановић. Љ. Штавланин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић, *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани I*, прир. Н. Р. Синдик, Београд 2001.

Опис. НБС

Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије I*, Београд 1986.

Радојчић, *Stare srpske minijature*

С. Радојчић, *Stare srpske minijature*, Београд 1950.

Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*

Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012.

Стојановић, *Зайиси и најйиси*

Љ. Стојановић, *Сптари српски зайиси и најйиси I–VI*, Београд 1902–1926 (репринт 1982–1983).

ОСТАЛЕ СКРАЋЕНИЦЕ

БМС: Библиотека Матице српске, Нови Сад

БСП: Библиотека Српске патријаршије, Београд

МСПЦ: Музеј Српске православне цркве, Београд

НБС: Народна библиотека Србије, Београд

УБ: Универзитетска библиотека *Свјетозар Марковић*, Београд

Уз сваку каталожку одредницу наведена је само важнија литература.

Ѹ
Ѹ ГЬ
Ѹ
Ѹ
НО ГНБ
ВАЮЩЕ
СНЬ УЛВУ

CATALOGUE

1. MIROSLAV'S GOSPEL

1170s

Belgrade, National Museum, No. 1536 (fol. 165 is kept in the Russian National Library in Saint Petersburg)

Parchment, 181 fols., 418 × 284 mm

2. BELGRADE PROPHETOLOGION

The first quarter of the 13th century

Belgrade, National Library of Serbia, No. 652

Parchment, 108 fols., 348 × 230 mm

3. FESTAL MENAION

Mid-13th century

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 361

Parchment, 163 fols., 214 × 150 mm

4. BRATKO'S MENAION

1234–1243, the second quarter of the 13th century and the first half of the 14th century

Belgrade, National Library of Serbia, No. 647

Parchment and several paper folios, 299 fols., 245–247 × 165–178 mm

5. MISCELLANY OF THE PRIEST DRAGOLJ

The third quarter of the 13th century

Belgrade, National Library of Serbia, No. 651

Parchment, 272 fols., 143 × 95 mm

6. APOSTOLOS OF MATICA SRPSKA

The third quarter of the 13th century

Novi Sad, Matica Srpska Library, PP III 4 (PP 184 – 352 C 1)

Parchment, 173 fols., 217 × 160 mm

7. GOSPEL

The third quarter of the 13th century

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 302

Parchment, 6 fols., 274 × 193 mm

8. GOSPELS OF LUKE AND JOHN

Late 13th – early 14th century
Patriarchate of Peć, No. 1
Parchment, 402 fols., 355 × 270 mm

9. PSALTER

Late 13th – early 14th century
Belgrade, University Library *Svetozar Marković*, No. 36
Parchment, 88 fols., 190 × 133 mm

10. TETRAEVANGELION

13th century
Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 313
Parchment, 6 fols., 178 × 117 mm

11. PSALTER

Early 14th century
Montenegro, Holy Trinity Monastery, Pljevlja, No. 80
Parchment, 272 fols., 165 × 120 mm

12. MANOJLO'S (MOSTAR) GOSPEL

The first third of the 14th century
Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 343
Parchment, 32 fols., 105 × 100 mm

13. GOSPEL OF DIVOŠ TIHORADIĆ

The second quarter of the 14th century
Montenegro, Cetinje Monastery, treasury
Parchment, 187 fols., 225 × 165 mm

14. THE FIRST CHARTER OF DEČANI

1330
Belgrade, Archive of Serbia, P2
Parchment, scroll, 5200 × 390 mm

15. GOSPEL LECTIONARY OF THE MONK ROMAN

1337; miniatures: 1360
Mount Athos, Hilandar Monastery, No. 9
Parchment, 338 fols., 335 × 250 mm

16. PARAENESIS OF EPHREM THE SYRIAN

1337
Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 60
Parchment and paper, 193 fols., 322 × 230 mm

17. BARLAAM AND JOSAPHAT

c. 1340 and later-date additions

Dečani Monastery, No. 100

Paper, 308 fols., 215 × 140 mm

18. THE THIRD CHARTER OF DEČANI

1343–1345

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 360

Parchment, [VI] + 72 fols., 270 × 215 mm

19. KUMANICA TETRAEVANGELIONEarly 16th century; miniatures: mid-14th century

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 69

Paper, 228 fols., 280 × 193 mm

20. GOSPEL LECTIONARY OF NIKOLA STANJEVIĆThe third quarter of the 14th century

Mount Athos, Hilandar Monastery, No. 14

Parchment, IV + 321 + 3 fols., 340 × 260 mm

21. TETRAEVANGELION OF PATRIARCH SAVA

1365–1375

Mount Athos, Hilandar Monastery, No. 13

Parchment, 330 fols. (without fol. 1), 295 × 220 mm

22. TETRAEVANGELIONThe third quarter of the 14th century

Mount Athos, Hilandar Monastery, No. 21

Paper, 319 + 1 fols., 290 × 220 mm

23. TETRAEVANGELIONThe second half of the 14th century

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 277

Parchment, 299 fols., 320 × 210 mm

24. THE LADDER OF DIVINE ASCENTMid-14th century

Belgrade, National Library of Serbia, No. 93

Paper, 204 fols., 295 × 200 mm

25. TETRAEVANGELION

1350s

Belgrade, National Library of Serbia, No. 648

Parchment, 221 fols., 262 × 160 mm

26. TREATISES OF GREGORY PALAMAS

1360–1370 (additional fols.: 1540–1550)

Dečani Monastery, No. 88

Paper, I + 156 fols., 230 × 165 mm

27. MISCELLANY CONTAINING SERBIAN HAGIOGRAPHIES AND THE HILANDAR TYPIKON

1370–1375

Belgrade, National Library of Serbia, No. 17

Paper, 326 fols., 268 × 210 mm

28. TETRAEVANGELION

1375–1385

Dečani Monastery, No. 9

Paper, 309 fols., 287 × 217 mm

29. HOMILIES OF ST JOHN CHRYSOSTOM AND OTHER CHURCH FATHERS

1370–1385

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 62

Paper, 420 fols., 267 × 200 mm

30. PHILOKALIA

1390s

Dečani Monastery, No. 82

Paper, 257 fols., 294 × 220 mm

31. FESTAL HOMILIES OF ST JOHN CHRYSOSTOM

1395–1400

Dečani Monastery, No. 85

Paper, 323 fols., 408 × 270 mm

32. LENTEN HOMILIES OF ST JOHN CHRYSOSTOM

1395–1400

Dečani Monastery, No. 86

Paper, 247 fols., 407 × 275 mm

33. HOMILIES OF ISAAC THE SYRIAN

1390–1400

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 249 (Krušedol Tj V 4)

Paper, III + 388 fols., 220 × 140 mm

34. TETRAEVANGELION

Late 14th – early 15th century

Dečani Monastery, No. 8

Paper, 287 fols., 290 × 220 mm

35. HOMILIES OF ST GREGORY THE THEOLOGIAN

c. 1420

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 119

Paper, fols. 325, 350 × 227 mm

36. TETRAEVANGELION OF SMEDEREVOThe first quarter of the 15th century

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 88

Paper, II + 360 fols., 200 × 120 mm

37. SERVICE TO THE HOLY PRINCE LAZAR AND SERMON ON PRINCE LAZAR

1420s

Patriarchate of Peć, No. 17 IIII

Paper, 135 fols. (95–135 fols.), 195 × 135 mm

38. MISCELLANY CONTAINING *SLOVO LJUBVE* (A WORD OF LOVE)

c. 1427–1431 (1430s)

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 159

Paper, 334 fols., 285 × 200 mm

39. BRANIČEVO LADDER

1434

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 97 (Krušedol Tj V 16)

Paper, 348 fols., 282 × 190 mm

40. TETRAEVANGELION OF THE DJURIŠTE MONASTERY

1430s

Belgrade, National Library of Serbia, No. 7

Paper, 270 fols., 200 × 140 mm

41. TETRAEVANGELION

1440s

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 35

Paper and parchment, 258 fols., 400 × 270 mm

42. GORICA MISCELLANY

1441/1442

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 446

Paper, 273 fols., 210 × 135 mm

43. ROMANCE OF ALEXANDER (ALEKSANDRIDA)The second quarter of the 15th century

Belgrade, National Library of Serbia, No. 23

Paper, 70 fols., 200 × 130 mm

44. ILLUSTRATED ALEXANDER ROMANCE FROM SOFIA
(ILLUSTRATED ALEXANDRIA FROM SOFIA)

The second quarter of the 15th century

Sofia (Bulgaria), *St. St. Cyril and Methodius* National Library, No. 771 (381)

Paper, 273 fols., 210 × 140 mm

45. LEITOURGIKON

1453

Dečani Monastery, No. 131

Paper, 198 fols., 198 × 140 mm

46. LEITOURGIKON

1453

Belgrade, National Library of Serbia, No. 538

Paper, 1 fol., 198 × 158 mm

47. DIOPTRA

1440s

Patriarchate of Peć, No. 101

Paper, 185 fols., 280 × 200 mm

48. METAPHRASTES OF STEFAN DOMESTIK

1465

Mount Athos, Hilandar Monastery, No. 400

Paper, 466 fols., 300 × 218 mm

49. BISHOP MAKSIM'S TETRAEVANGELION

1514; metallic clasp: 1540

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 354

Paper, V + 352 fols., 425 × 285 mm

50. PRIZREN MANUSCRIPT OF EMPEROR DUŠAN'S CODE

1515–1525 and 1570–1580

Belgrade, National Library of Serbia, No. 688

Paper, 165 fols., 222 × 160 mm

51. LESNOVO PSALTER

1510–1520

Belgrade, University Library *Svetozar Marković, Ćorović*, No. 9

Paper, 186 fols., 290 × 210 mm

52. PSALTER

The first quarter of the 16th century

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 84

Paper, I + 185 fols., 325 × 207 mm

53. MISCELLANY – STEPHANIT AND ICHNILAT

The first quarter of the 16th century

Belgrade, University Library *Svetozar Marković, Ćorović*, No. 31

Paper, 147 fols., 200 × 140 mm

54. MILEŠEVA TETRAEVANGELION

The second quarter of the 16th century

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 69

Paper, II + 202 fols., 277 × 208 mm

55. TETRAEVANGELION OF THE DOVOLJA MONASTERY

The second quarter of the 16th century; late 10th century – the first half of the 11th century (miniatures)

Belgrade, National Library of Serbia, No. 638

Paper, 270 fols., 280 × 210 mm, parchment (miniatures)

56. MENAION FOR JUNE

The first half of the 16th century; additions: late 17th century

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 292

Paper, II + 148 fols., 262 × 188 mm

57. SYNTAGMA OF MATTHEW BLASTARES

1540

Belgrade, National Library of Serbia, No. 43

Paper, 415 fols., 340 × 235 mm

58. TETRAEVANGELION OF THE SLEPČA MONASTERY

1548

Belgrade, National Library of Serbia, No. 102

Paper, I + 263 fols., 325 × 215 mm

59. DANILO'S MISCELLANY

1553

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 14509

Paper, 210 fols., 206 × 303 mm

60. TETRAEVANGELION OF THE BEŠENOVO MONASTERY

Early 16th century; metallic clasp: 1556/1557

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 355

Paper, 358 fols., 420 × 270 mm

61. BEOČIN TETRAEVANGELION

1560

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 262

Paper, 306 fols., 413 × 272 mm

62. TETRAEVANGELION

1560–1570

Montenegro, Holy Trinity Monastery, Pljevlja, No. 78

Paper, 289 fols., 475 × 335 mm

63. BEOČIN TETRAEVANGELION

c. 1565–1575

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, Legacy of R. Grujić, No. 204

Paper, 374 fols., 318 × 212 mm

64. IVIĆ'S TETRAEVANGELION

1570

Belgrade, National Library of Serbia, No. 664

Paper, I + 363 fols., 292 × 205 mm

65. ALEXANDER ROMANCE AND THE STORY OF METHIDIUS, THE BISHOP OF PATARA

The third quarter of the 16th century

Belgrade, National Library of Serbia, No. 40

Paper, 226 fols., 205 × 145 mm

66. MINERS' CODE (LAW ON MINES)

c. 1580

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 465

Paper, 27 fols., 280 × 100 mm

67. TETRAEVANGELION OF VELIKA REMETA

1580

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 332

Paper, 290 fols., 297 × 203 mm

68. AKATHISTNIK (COLLECTION OF AKATHISTS)

1430–1440 and 1580–1590

Dečani Monastery, No. 138

Paper, 93 fols., 210 × 155 mm

69. COMMEMORATIVE BOOK (*POMENIK*) OF THE DEČANI MONASTERY

1595

Dečani Monastery, No. 109

Paper, 151 fols., 435 × 285 mm

70. TETRAEVANGELION

Mid-16th century

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 357

Paper, 240 fols., 168 × 117 mm

71. KRUŠEDOL TETRAEVANGELION

The second half of the 16th century
 Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 432
 Paper, I + 275 p., 300 × 205 mm

72. TETRAEVANGELION OF VELIKO SREDIŠTE

1552; fols. with miniatures: 1580–1600
 Veliko Središte, church of the Holy Archangels Michael and Gabriel
 Paper, 210 fols., 270 × 195 mm

73. TETRAEVANGELION

Late 16th century – early 17th century
 Montenegro, Cetinje Monastery, No. 8 (9)
 Paper, 180 fols., 315 × 210 mm

74. LITURGICAL MISCELLANY (CANONS, SYNAXARION, HOROLOGION)

1600s
 Patriarchate of Peć, No. 107
 Paper, 192 fols., 155 × 100 mm

75. TETRAEVANGELION OF KARAN

1608
 Nikolje Monastery, treasury
 Paper, 314 fols., 282 × 185 mm

76. HOPOVO TETRAEVANGELION

The first quarter of the 17th century
 Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 173
 Paper, I + 280 fols., 280 × 195 mm

77. PANEGYRIKON OF DMITAR THE SINFUL

1614–1625
 Belgrade, National Library of Serbia, No. 59
 Paper, 541 fols., 410 × 250 mm

78. TETRAEVANGELION OF VLATKO THE SCRIBE

1545 and 1555; fols. with the depictions of the Evangelists: 1620–1630
 Montenegro, Holy Trinity Monastery, Pljevlja, No. 38
 Paper, 278 fols., 280 × 190 mm

**79. THE STORY OF LETTERS (SKAZANIJE IZJAVLJENO O PISMENEH)
 BY CONSTANTINE THE PHILOSOPHER (OF KOSTENETS)**

1640–1650
 Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 129
 Paper, I + 73 fols., 198 × 148 mm

80. PSALTER WITH SUPPLEMENTS

1631

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 190

Paper, II + 557 fols., 133 × 69 mm

81. LEITOURGIKON OF THE ORAHOVICA MONASTERY

1635

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, Legacy of R. Grujić, No. 84

Paper, III + 74 fols., 198 × 143 mm

82. EUCHOLOGION OF THE ORAHOVICA MONASTERYThe second quarter of the 17th century; fols. 1–11 written by the *sinful* Silvester between 1670 and 1673

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 69

Paper, I + 77 fols., 200 × 142 mm

83. PSALTER OF GAVRILO TROJIČANIN

1643

Novi Sad, Matica Srpska Library, PP II 19 (PP 187)

Paper, I + 300 fols., 194 × 140 mm

84. THE LADDER OF DIVINE ASCENT

1648

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 187

Paper, 234 fols., 300 × 215 mm

85. HEXAEMERON OF JOHN THE EXARCH AND THE CHRISTIAN TOPOGRAPHY OF COSMAS INDICOPLEUSTES

1649

Montenegro, Holy Trinity Monastery, Pljevlja, No. 79

Paper, 240 fols., 400 × 275 mm

86. PSALTER WITH SUPPLEMENTS

1635–1650

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 8

Paper, VI + 434 fols., 143 × 100 mm

87. MISCELLANYMid-17th century and 18th century

Belgrade, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 46

Paper, 121 fols., 145 × 95/99 mm

88. PSALTER WITH SUPPLEMENTS

1664

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 29

Paper, II + 288 + 9 fols., 205 × 138 mm

89. SYNAXARION (PROLOGUE) WITH VERSES FOR THE FIRST HALF OF THE YEAR

1670

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 167

Paper, III + 330 fols., 380 × 240 mm

90. SYNAXARION (PROLOGUE) WITH VERSES FOR THE SECOND HALF OF THE YEAR

1670

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 166

Paper, II + 339 fols., 380 × 250 mm

91. PENTECOSTARION

1673

Montenegro, Cetinje Monastery, No. 38

Paper, 392 fols., 310 × 210 mm

92. LEITOURGIKON

1670–1680

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 121

Paper, 104 fols., 218 × 155 mm

93. ARCHIERATIKON

1686

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 252

Paper, I + 118 fols., 195 × 145 mm

94. ARCHIERATIKON

c. 1688 and 1705

Belgrade, National Library of Serbia, No. 640

Paper, II + 170 fols., 203 × 150 mm

95. OKTOECHOS, MODES 5–817th century

Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, No. 421

Paper, 175 fols., 310 × 215 mm

96. PORTABLE WRITING SET (*DIVIT*)The second half of the 17th century – 18th century

Monastery of St Nicholas in Dabar

Length (tubes with covers): 205 mm; diameter (tube): 9 mm; height (ink bowl without a cover): 50 mm; width (bowl): 43 mm

97. PORTABLE WRITING SET (*DIVIT*)Late 17th century – 18th century

Belgrade, Museum of Applied Art, Inv. No. 1151

Silver, casting, engraving, chasing, puncturing; black enamel

Length: 185 mm

98. METAL MOULD WITH FIGURE IMAGES FOR THE DECORATION OF LEATHER BOOK BINDINGS

Late 16th – early 17th century, Nikolje Monastery,
Čačak, National Museum, Inv. No. PU 58
Bronze, casting, engraving, 87 × 50 × 9 mm

99. METAL MOLD WITH ORNAMENTAL IMAGES FOR THE DECORATION OF LEATHER BOOK BINDINGS

Late 16th – early 17th century, Nikolje Monastery,
Čačak, National Museum, Inv. No. PU 59
Bronze, casting, engraving, 20 × 10 × 40 mm

100. BOOK STAND (*NALONJ*)

Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church

LIST OF ILLUSTRATIONS

- I. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Initial "P", fol. 107^v (Cat. No. 1)
 - II. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Initial "B", fol. 51 (Cat. No. 1)
 - III. *Belgrade Prophetologion*, National Library of Serbia, Ms. 652, fol. 78^v (Cat. No. 2)
 - IV. *Gospel Lectionary of Nikola Stanjević*, Hilandar Monastery, No. 14, fol. 1 (Cat. No. 20)
 - V. Matthew the Evangelist, *Tetraevangelion of Patriarch Sava*, Hilandar Monastery, No. 13, fol. 9 (Cat. No. 21)
 - VI. Luke the Evangelist, *Gospel Lectionary of the Monk Roman*, Hilandar Monastery, No. 9, fol. 129^v (Cat. No. 15)
 - VII. *Dioptra*, Patriarchate of Peć, No. 101, fol. 3 (Cat. No. 47)
 - VIII. *Tetraevangelion*, Holy Trinity Monastery near Pljevlja, No. 78, fol. 126 (Cat. No. 62)
 - IX. Saint Sava and Saint Simeon of Serbia, *Psalter of Gavriilo Trojičanin*, Matica Srpska Library, PP II 19, fol. 179 (Cat. No. 83)
 - X. Homo signorum, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, Holy Trinity Monastery near Pljevlja, No. 79, fol. 202 (Cat. No. 85)
-
1. Evangelists John, Mark and Luke, *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, fol. 1^v
 2. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Initial "B", St John the Baptist, fol. 36^v
 3. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Jesus and the Pharisees, Initial "B", fol. 45^v
 4. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Initial "B", fol. 75^v
 5. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Initial "B", Mark the Evangelist, fol. 61^v
 6. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Initial "P", fol. 129^v
 7. *Miroslav's Gospel*, National Museum, Belgrade, No. 1536, Initial "B", Captain, fol. 83^v
 8. *Belgrade Prophetologion*, National Library of Serbia, Pc 652, fol. 58^v
 9. *Belgrade Prophetologion*, National Library of Serbia, Pc 652, Initial "B", fol. 61^v
 10. *Belgrade Prophetologion*, National Library of Serbia, Pc 652, Initial "B", fol. 20^v
 11. *Belgrade Prophetologion*, National Library of Serbia, Pc 652, Initial "B", fol. 75
 12. *Belgrade Prophetologion*, National Library of Serbia, Pc 652, Initial "B", fol. 89
 13. *Festal Menaion*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 361, fol. 69
 14. *Bratko's Menaion*, National Library of Serbia, No. 647, fols. 124^v–125
 15. *Miscellany of the Priest Dragolj*, National Library of Serbia, No. 651, fol. 47
 16. *Apostolos of Matica Srpska*, Matica Srpska Library, PP III 4 (PP 184 – 352 C 1), fol. 57

17. *Gospel*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 302, fol. 1
18. *Gospels of Luke and John*, Patriarchate of Peć, No. 1, fol. 230^v
19. *Psalter*, University Library *Svetozar Marković*, No. 36, fol. 37
20. *Tetraevangelion*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 313, fol. 2^v
21. *Psalter*, Holy Trinity Monastery, Pljevlja, No. 80
22. *Manojlo's (Mostar) Gospel*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 343, fol. 24
23. *Manojlo's (Mostar) Gospel*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 343, fol. 31^v
24. *Gospel of Divoš Tihoradić*, Montenegro, Cetinje Monastery, fol. 62^v
25. *The First Charter of Dečani*, Archive of Serbia, P2
26. *Gospel Lectionary of the Monk Roman*, Hilandar Monastery, No. 9, fol. 130
27. Mark the Evangelist, *Gospel Lectionary of the Monk Roman*, Hilandar Monastery, No. 9, fol. 234^v
28. *Paraenesis of Ephrem the Syrian*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 60, fol. 2
29. *Barlaam and Josaphat*, Dečani Monastery, No. 100, fol. 3
30. *The Third Charter of Dečani*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 360, fol. 1
31. Matthew the Evangelist, *Kumanica Tetraevangelion*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 69, fol. 12^v
32. *Kumanica Tetraevangelion*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 69, fol. 13
33. *Kumanica Tetraevangelion*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 69, fol. 72
34. *Gospel Lectionary of Nikola Stanjević*, Hilandar Monastery, No. 14, fol. 50
35. *Gospel Lectionary of Nikola Stanjević*, Hilandar Monastery, No. 14, Initial "B", fol. 18^v
36. *Gospel Lectionary of Nikola Stanjević*, Hilandar Monastery, No. 14, Initial "B", fol. 38^v
37. *Gospel Lectionary of Nikola Stanjević*, Hilandar Monastery, No. 14, Initial "B", fol. 25
38. *Gospel Lectionary of Nikola Stanjević*, Hilandar Monastery, No. 14, Initial "B", fol. 118^v
39. Mark the Evangelist, *Tetraevangelion of Patriarch Sava*, Hilandar Monastery, No. 13, fol. 98
40. Luke the Evangelist, *Tetraevangelion of Patriarch Sava*, Hilandar Monastery, No. 13, fol. 155
41. *Tetraevangelion of Patriarch Sava*, Hilandar Monastery, No. 13, Initial "B" fol. 249
42. *Tetraevangelion*, Hilandar Monastery, No. 21, fol. 8
43. *Tetraevangelion*, Hilandar Monastery, No. 21, fol. 239
44. *Tetraevangelion*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 277, fol. 136
45. *Tetraevangelion*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 277, fol. 244
46. *The Ladder of Divine Ascent*, National Library of Serbia, No. 93, fols. 85^v–86
47. *Tetraevangelion*, National Library of Serbia, Pc 648, fol. 170^v
48. *Treatises of Gregory Palamas*, Dečani Monastery, No. 88, fols. 88^v–89
49. *Miscellany containing Serbian Hagiographies and the Hilandar Typikon*, National Library of Serbia, No. 17, fol. 284
50. *Tetraevangelion*, Dečani Monastery, No. 9, fol. 14
51. *Homilies of St John Chrysostom and Other Church Fathers*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 62, fol. 309^v
52. *Philokalia*, Dečani Monastery, No. 82, fol. 169
53. *Festal Homilies of St John Chrysostom*, Dečani Monastery, No. 85, fol. 26
54. *Lenten Homilies of St John Chrysostom*, Dečani Monastery, No. 86, fol. 24^v

55. *Homilies of Isaac the Syrian*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 249, fol. 200^v
56. *Tetraevangelion*, Dečani Monastery, No. 8, fol. 6
57. *Homilies of St Gregory the Theologian*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 119, fol. 3
58. *Tetraevangelion of Smederevo*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 88, fol. 272
59. *Service to the Holy Prince Lazar and Sermon on Prince Lazar*, Patriarchate of Peć, No. 17 IIII, fol. 127
60. *Miscellany containing Slovo Ljubve*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 159, fol. 1
61. *Miscellany containing Slovo Ljubve*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 159, fols. 158^v–159
62. *Braničevo Ladder*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 97, fol. 349
63. *Tetraevangelion of the Djurište Monastery*, National Library of Serbia, Pc 7, fol. 120^v
64. Mark the Evangelist, *Tetraevangelion*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 357, fol. 86^v
65. *Gorica Miscellany*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 446, fol. 16
66. *Romance of Alexander (Aleksandrida)*, National Library of Serbia, No. 23, fol. 42^v
67. Battle against the Indians, *Illustrated Alexander Romance from Sofia*, Sofia (Bulgaria), Cyril and Methodius National Library, No. 771 (381), fol. 127^v
68. Alexander the Great Becomes a Sovereign Ruler, *Illustrated Alexander Romance from Sofia*, Sofia (Bulgaria), Cyril and Methodius National Library, No. 771 (381), fol. 23
69. *Leitourgikon*, Dečani Monastery, No. 131, fol. 147
70. *Leitourgikon*, National Library of Serbia, No. 538, fol. 1
71. *Dioptra*, Patriarchate of Peć, No. 101, fol. 1
72. St John Chrysostom, *Metaphrastes of Stefan Domestik*, Hilandar Monastery, No. 400, fol. 4^v
73. *Metaphrastes of Stefan Domestik*, Hilandar Monastery, No. 400, fol. 5
74. *Bishop Maksim's Tetraevangelion*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 354, fol. 7
75. *Prizren Manuscript of Emperor Dušan's Code*, National Library of Serbia, No. 688, fol. 4
76. *Lesново Psalter*, University Library Svetozar Marković, Ćorović, No. 9, fol. 75
77. *Psalter*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 84, fol. 4
78. *Miscellany – Stephanit and Ichnilat*, University Library Svetozar Marković, Ćorović, No. 31, fol. 83
79. John the Evangelist, *Mileševa Tetraevangelion*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 69, fol. 157^v
80. *Tetraevangelion of the Dovolja Monastery*, National Library of Serbia, Pc 638, fol. 6^v–7
81. *Menaion for June*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 292, fol. 1
82. *Syntagma of Matthew Blastares*, National Library of Serbia, No. 43, fol. 25^v
83. *Tetraevangelion of the Slepča Monastery*, National Library of Serbia, Pc 102, fol. 18
84. *Danilo's Miscellany*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 14509, fol. 86
85. *Tetraevangelion of the Bešenovo Monastery*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 355, fol. 104
86. Mark the Evangelist, *Beočin Tetraevangelion*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 262, fol. 85^v

87. Matthew the Evangelist, *Tetraevangelion*, Montenegro, Holy Trinity Monastery, Pljevlja, No. 78, fol. 3^v
88. Crucifixion of Jesus Christ, *Beočin Tetraevangelion*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 204, fol. 106^v
89. *Ivić's (Ovčar-Kablar) Tetraevangelion*, National Library of Serbia, Pc 664, fol. 170
90. *Ivić's (Ovčar-Kablar) Tetraevangelion*, National Library of Serbia, Pc 664, fol. 7
91. *Alexander Romance and the Story of Methodius, the Bishop of Patara*, National Library of Serbia, No. 40, fol. 1
92. Miners' Judicial Collegium, *Miners' Code*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 465, fol. 2^v
93. Mark the Evangelist, *Tetraevangelion of Velika Remeta*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 332, fol. 79
94. *Akathistnik*, Dečani Monastery, No. 138, fol. 78
95. *Commemorative Book of the Dečani Monastery*, Dečani Monastery, No. 109, fol. 1
96. *Tetraevangelion*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 357, fol. 7
97. Luke the Evangelist, *Krušedol Tetraevangelion*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 432, fol. 6^v
98. Mark the Evangelist, *Krušedol Tetraevangelion*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 432, fol. 206^v
99. John the Evangelist, *Krušedol Tetraevangelion*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 432, fol. 76^v
100. John the Evangelist, *Tetraevangelion of Veliko Središte*, Veliko Središte, church of the Holy Archangels Michael and Gabriel
101. Luke the Evangelist, *Tetraevangelion*, Montenegro, Cetinje Monastery, No. 8 (9), fol. 59
102. *Liturgical Miscellany*, Patriarchate of Peć, No. 107, fol. 26
103. Matthew the Evangelist, *Tetraevangelion of Karan*, Nikolje Monastery, fol. 6
104. Mark the Evangelist, *Tetraevangelion of Karan*, Nikolje Monastery, fol. 89
105. *Hopovo Tetraevangelion*, Museum of the Serbian Orthodox Church, No. 173, fol. 208
106. *Panegyrikon of Dmtitar the Sinful*, National Library of Serbia, No. 59, fol. 259^v
107. John the Evangelist, *Tetraevangelion of Vlatko the Scribe*, Montenegro, Holy Trinity Monastery, Pljevlja, No. 38, fol. 208^v
108. *The Story of Letters (Skazanije izjavljeno o pismeneh) by Constantine the Philosopher*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 129, fol. 4
109. *Psalter with Supplements*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 190, fol. 32
110. St Basil the Great, *Leitourgikon of the Orahovica Monastery*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 84, fol. 34^v
111. Jesus Christ, *Euchologion of the Orahovica Monastery*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 69, fol. 21
112. St. George Killing the Dragon, *Psalter of Gavriilo Trojičanin*, Matica Srpska Library, PP II 19 (PP 178), fol. 178^v
113. *The Ladder of Divine Ascent*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Grujić, No. 187, fol. 9
114. God Creates Plants, the Sun, the Moon and the Stars, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, Montenegro, Holy Trinity Monastery near Pljevlja, No. 79, fol. 51^v

115. God Creates the Animal World and the Man, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 70^v
116. Movement of Stars, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 215
117. Crossing the Red Sea, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 150^v
118. Construction of the Tower of Babel, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 130^v
119. Deeds of King David, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 171
120. An elephant, a rhinoceros and an imaginary animal, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 228
121. History of the Prophet Jonah, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 176^v
122. Stoning of St Stephen, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 209
123. Personification of the spring, *Hexaameron and the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, fol. 225^v
124. Prophet David, *Psalter with Supplements*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 8, fol. 3
125. *Miscellany*, Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, No. 46, fol. 69
126. Sagittarius, *Psalter with Supplements*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 29, fol. 128
127. Virgo, *Psalter with Supplements*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 29, fol. 160
128. Pisces and Leo, *Psalter with Supplements*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 29, fols. 143^v and 156^v
129. *Prologue with Verses for the First Half of the Year*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Grujić, No. 167, fol. 1
130. *Prologue with Verses for the Second Half of the Year*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Grujić, No. 166, fol. 1
131. Deesis, *Festal Triodion*, Montenegro, Cetinje Monastery, No. 38, fol. 1
132. St Basil the Great, *Leitourgikon*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 121, fol. 39
133. St John Chrysostom, *Archieratikon*, Museum of the Serbian Orthodox Church, Legacy of R. Grujić, No. 252, fol. 1
134. Christ Emmanuel, *Archieratikon*, National Library of Serbia, Pc 640, fol. 9
135. St John Chrysostom, *Archieratikon*, National Library of Serbia, Pc 640, fol. 30
136. *Oktoechos*, *Modes 5–8*, Library of the Serbian Patriarchate, No. 421, fol. 3^v
137. Divit – *Portable Writing Set*, Museum of Applied Art, Belgrade, Inv. No. 1151

РЕЧ АУТОРА

Аутори изложбе са жаљењем истичу да извештан број драгоцених рукописа из иностраних збирки није могао да буде прикључен изложеном рукописном корпусу. Како је реч о споменицима који су столећима били неразлучив део српске баштине у верском, националном, културном и историјскоуметничком погледу, наводимо их на овом месту:

1. *Маријино јеванђеље*, почетак XI века, Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. Slav. 146;
2. *Вуканово јеванђеље*, око 1202. године, Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Ф. п. I. 82;
3. *Иловичка крмчија*, 1262. година, Загреб, Архив ХАЗУ III с 9;
4. *Шестоднев Јована Егзарха*, 1263. година, Москва, Државни историјски музеј, Синод. 345;
5. *Бојданово јеванђеље*, XIII–XIV век, Загреб, Архив ХАЗУ III с 20;
6. *Четворојеванђеље серској митрополији Јакова*, 1354. година, Лондон, Британски музеј, Add. MSS. 39626;
7. *Српски њашерик*, друга половина XIV века, Беч, Аустријска национална библиотека, Cod. slav. 42;
8. *Ајосџол*, друга половина XIV века, Берлин, Државна библиотека, Wuk 47;
9. *Койишарево јеванђеље*, друга половина XIV века, Љубљана, Народна и универзитетска библиотека, Cod. Кор. 24;
10. *Минхенски српски њсалџир*, последња четвртина XIV века, Минхен, Баварска државна библиотека, Cod. slav. 4;
11. *Силоаново четворојеванђеље*, крај XIV века, Сарајево, Стара српска црква, бр. 218;
12. *Млејачки зборник*, крај XIV века, Венеција, Библиотека Марцијана, Cod. Or. 227 (= 168);
13. *Николско јеванђеље*, крај XIV века, Даблин, Колекција Честер Бити, W 147;
14. *Рагослављево јеванђеље*, 1428/1429. година, Санкт Петербург, Руска национална библиотека, Ф. I. 591;
15. *Зборник Владислава Грамаџика*, 1469. година, Загреб, Архив ХАЗУ III а 47;
16. *Четворојеванђеље*, 1567. година, Софија, Црквено-историјски и архивски институт 250.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
захваљује на позајмици експоната:

СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ
МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ
МИТРОПОЛИЈИ ЦРНОГОРСКО-ПРИМОРСКОЈ
ЕПАРХИЈИ БАНАТСКОЈ
ЕПАРХИЈИ ЖИЧКОЈ
ЕПАРХИЈИ МИЛШЕВСКОЈ
ЕПАРХИЈИ РАШКО-ПРИЗРЕНСКОЈ
И КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОЈ
МУЗЕЈУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
БИБЛИОТЕЦИ СРПСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

НАРОДНОМ МУЗЕЈУ, БЕОГРАД
МУЗЕЈУ ПРИМЕЊЕНЕ УМЕТНОСТИ, БЕОГРАД
НАРОДНОМ МУЗЕЈУ, ЧАЧАК
НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ СРБИЈЕ
УНИВЕРЗИТЕТСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ
СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ, БЕОГРАД
БИБЛИОТЕЦИ МАТИЦЕ СРПСКЕ, НОВИ САД
НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ
СВЕТИ КИРИЛ И МЕТОДИЈ, СОФИЈА
АРХИВУ СРБИЈЕ
АРХИВУ САНУ

Галерија Српске академије наука
и уметности захваљује на помоћи
у реализацији изложбе институцијама
и појединцима:

СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ
ЕПИСКОПУ БУДИМЉАНСКО-НИКШИЋКОМ
И АДМИНИСТРАТОРУ ЕПАРХИЈЕ
МИЛШЕВСКЕ Г. ЈОАНИКИЈУ
ЗАДУЖБИНИ СВЕТОГ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА
ЦЕНТРУ ЗА ЗАШТИТУ СВЕТОГОРСКОГ НАСЛЕЂА
У СОЛУНУ (КЕДАК)

ВЛАДИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
МИНИСТАРСТВУ КУЛТУРЕ И ИНФОРМИСАЊА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
МИНИСТАРСТВУ УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
gratefully acknowledges the contributors who
loaned the exhibits:

SERBIAN ORTHODOX CHURCH
HILANDAR MONASTERY
SERBIAN ORTHODOX METROPOLITANATE
OF MONTENEGRO AND THE LITTORAL
SERBIAN ORTHODOX DIOCESE OF BANAT
SERBIAN ORTHODOX DIOCESE OF ŽIČA
SERBIAN ORTHODOX DIOCESE OF MILEŠEVA
SERBIAN ORTHODOX DIOCESE OF RAŠKA
AND PRIZREN, AND KOSOVO AND METONIJA
MUSEUM OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH
LIBRARY OF THE SERBIAN PATRIARCHATE

NATIONAL MUSEUM, BELGRADE
MUSEUM OF APPLIED ART, BELGRADE
NATIONAL MUSEUM, ČAČAK
NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
UNIVERSITY LIBRARY SVETOZAR MARKOVIĆ,
BELGRADE
MATICA SRPSKA LIBRARY, NOVI SAD
CYRIL AND METHODIUS NATIONAL LIBRARY,
SOFIA
ARCHIVE OF SERBIA
ARCHIVE OF THE SERBIAN ACADEMY
OF SCIENCES AND ARTS

THE GALLERY OF THE SERBIAN ACADEMY
OF SCIENCES AND ARTS gratefully acknowledges
following institutions and individuals for their
help in organising the exhibition:

SERBIAN ORTHODOX CHURCH
BISHOP OF BUDIMLJA AND NIKŠIĆ AND
THE ADMINISTRATOR OF THE SERBIAN
ORTHODOX DIOCESE OF MILEŠEVA
KYR JOANIKIJE
FOUNDATION OF THE HOLY MONASTERY
HILANDAR
CENTRE FOR THE PRESERVATION OF
THE ATHONITE HERITAGE (KEDAK),
THESSALONIKI

РЕПУБЛИЦИ ГРЧКОЈ

НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ СРБИЈЕ
(ЛАСЛО БЛАШКОВИЋ, ЖЕЉКО МЛАДИЋЕВИЋ,
ВЛАДАН ТРИЈИЋ, СЛАВИЦА ЈАНАЌКОВИЋ,
ТАЊА ЛОШИЋ)

ЦЕНТРАЛНОМ ИНСТИТУТУ
ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ
(СУЗАНА ПОЛИЋ, ВЕСНА ЖИВКОВИЋ,
ВЕЉКО ДЖИКИЋ)

УНИВЕРЗИТЕТСКОЈ БИБЛИОТЕЦИ
СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
(АЛЕКСАНДАР ЈЕРКОВ)

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈИ СРБИЈЕ

САНУ
(ЈАСМИНА ЈОВАНОВИЋ, САЊА СТЕПАНОВИЋ
ТОДОРОВИЋ, МИЛЕНА ИВАНОВИЋ,
ЈЕЛЕНА МИТРИЋ, МАРИЈА ЦВЕТКОВИЋ,
МИЛЕНА ЦИБИН, ГОРДАНА ВУЧУРОВИЋ)

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
захваљује на финансијској подршци
и донацијама:

ВЛАДИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
КОМПАНИЈИ ДУНАВ ОСИГУРАЊЕ
ЕЛЕКТРОПРИВРЕДИ СРБИЈЕ
ТЕЛЕНОР Д. О. О.
УДРУЖЕЊУ БАНАКА СРБИЈЕ
АГРОСУ А. Д.
ПРИЈАТЕЉИМА И ПОРОДИЦИ
ПОЧ. ЗАГЕ И АЛЕКСЕ ГАВРИЛОВИЋА

GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA
MINISTRY OF CULTURE AND MEDIA
OF THE REPUBLIC OF SERBIA
MINISTRY OF THE INTERIOR OF THE REPUBLIC
OF SERBIA

HELLENIC REPUBLIC

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
(LASLO BLAŠKOVIĆ, ŽELJKO MLADIĆEVIĆ,
VLADAN TRIJIĆ, SLAVICA JANAČKOVIĆ,
TANJA LOŠIĆ)

CENTRAL INSTITUTE FOR CONSERVATION
(SUZANA POLIĆ, VESNA ŽIVKOVIĆ, VEJJKO DŽIKIĆ)

UNIVERSITY LIBRARY SVETOZAR MARKOVIĆ
(ALEKSANDAR JERKOV)

RADIO-TELEVISION OF SERBIA

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
(JASMINA JOVANOVIĆ, SANJA STEPANOVIĆ
TODOROVIĆ, MILENA IVANOVIĆ,
JELENA MITRIĆ, MARIJA CVETKOVIĆ,
MILENA CIBIN, GORDANA VUČUROVIĆ)

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
gratefully acknowledges financial support
and donations from:

GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA
DUNAV INSURANCE COMPANY
ELECTRIC POWER INDUSTRY OF SERBIA
TELENOR SERBIA
ASSOCIATION OF SERBIAN BANKS
AGROS A.D.
FRIENDS AND FAMILY IN MEMORY
OF ZAGA AND ALEKSA GAVRILOVIĆ

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд
091(=163.41)(083.824)

СВЕТ српске рукописне књиге : (XII-XVII век) / [Зоран Ракић ... [и др.] ; преводиоци на енглески језик Марина Адамовић ... [и др.]]. - Београд : САНУ, 2016 (Београд : Планета принт). - 455 стр. : илустр. ; 24 см. - (Галерија Српске академије наука и уметности = Gallery of the Serbian Academy of Sciences and Arts ; 137)

На спор. насл. стр.: The World of Serbian Manuscripts. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 1.000. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7025-695-8

а) Српски рукописи - 12в-17в - Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 225232908

